

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ”
ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНИХ
ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Кафедра педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня «магістр»

на тему:

**«ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
ЯК ОСЕРЕДОК ДУХОВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ НА ПРИКЛАДІ
ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛИ СЕЛА ТУПИЧЕВА»**

Виконала:

студентка II курсу магістратури,
61 групи

Спеціальності

014 Середня освіта (Історія)

Туз Наталія Віталіївна

Науковий керівник:

к.і.н., доцент Дорохіна Т.Ф.

Чернігів 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ НАРИС СЕЛА ТУПИЧЕВА.....	7
1.1 Із історії с. Тупичів.....	7
1.2 Любов Свечина – засновниця земської школи у с. Тупичів.....	16
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ С. ТУПИЧЕВА.....	22
2.1 Заснування чотирьохрічної школи.....	22
2.2 Введення в дію семирічного та восьмирічного навчання.....	29
2.3 Організація 10-річного та 11-річного терміну навчання у тупичівській школі.....	38
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ШКОЛИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	41
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	63
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історичне краєзнавство на сьогодні є одним з найважливіших напрямів вироблення нових концепцій і орієнтирів у культурно-духовному розвитку країни. Надзвичайно важливою є проблема патріотичного виховання громадян на прикладах минулого та сьогодення, формування у них національної самосвідомості, піднесення суспільного престижу та авторитету знань, інтелекту й освіченості. Першочергову роль відіграють дослідження, що спрямовані на відродження історичної пам'яті нашого народу, відтворення об'єктивної картини процесу виникнення та розвитку культурно-просвітницької діяльності в окремих регіонах України, населених пунктах тощо, діяльність у різні історичні періоди значимих особистостей.

Вивчення історичного минулого малої Батьківщини, розповідь про її сучасне сприяє розвитку свідомості місцевих громадян, виховуванню у дітей почуття поваги, турботи та любові до рідного села (міста). Кожна людина має свою родину – це її маленька Батьківщина. Проте, наш рідний дім, наша школа, наше село (місто), наша вулиця, і, навіть, та стежинка, якою ми поспішали до школи – це все наша Батьківщина.

Школа, в якій відкривали з однокласниками шлях до знань, завжди була і є духовним осередком розвитку особистості, місцевої громади та держави загалом. Досягнення (еволюція) педагогічної науки не завжди доходили до сільської глибинки та до шкіл невеликих міст України у належному вигляді. Великого значення набувала діяльність (ставлення) місцевої влади щодо освітнього процесу – підтримка матеріального й морального характеру, пошук (залучення) фахівців до роботи у школі тощо. На сьогодні ми усвідомлюємо, що шлях (різного характеру проблеми), який долали заклади освіти, щоб діти на належному рівні отримували знання у кожного населеного пункту Чернігівщини свій. Відтворення його історичної пам'яті має важливе значення як для сучасників, так і майбутніх поколінь. «Хто не знає свого минулого, не вартий свого майбутнього», – говорить

народна мудрість. І це дійсно так, бо як дерево тримається на землі своїм корінням, так людина тримається на землі своїм минулим. Людина має пам'ятати, звідки вона родом, де її коріння, глибоко знати історію свого народу, його мову, культуру. Все це вказує актуальність обраної теми кваліфікаційної роботи.

Мета дослідження. Вивчення передумов створення та діяльності закладу загальної середньої освіти як осередку духовності та культури на прикладі школи (ліцею) с. Тупичева Чернігівської області Чернігівського району.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- 1) представити історію с. Тупичів;
- 2) розглянути питання заснування земської школи у с. Тупичіві та визначити значення Любові Свечиної щодо цього процесу;
- 3) схарактеризувати заснування чотирьохрічної школи в селі;
- 4) дослідити введення в дію семирічного та восьмирічного навчання;
- 5) проаналізувати зміни щодо термінів шкільного освітнього процесу – перехід до 10-річного та 11-річного термінів навчання;
- 6) визначити особливості розвитку ліцею та методологічних підходів навчально-виховного процесу на сучасному етапі.

Об'єкт дослідження – Тупичівська школа (на сьогодні – Комунальний заклад «Тупичівський ліцей» Тупичівської сільської ради).

Предмет дослідження – історія створення та діяльності навчального закладу.

Теоретично-методологічні засади магістерської роботи ґрунтуються на загальних принципах логіки, об'єктивності, які передбачають науково-критичне використання різноманітних джерел для опису і аналізу подій та явищ. Жоден із принципів не може претендувати на роль єдиного способу опрацювання такого комплексного феномену – закладу загальної середньої освіти, осередку духовності та культури села, однак у своїй сукупності вони дозволяють зробити необхідний аналіз. Методи дослідження: теоретичні

включають аналіз різного виду джерел, індукцію, дедукцію, абстрагування та моделювання; емпіричні – спостереження: збір та групування емпіричних фактів, опис.

Вивчаючи стан наукової розробки теми роботи слід наголосити, що історія с. Тупичіва та місцевої школи в науковому дискурсі залишаються недостатньо дослідженими і потребують ретельного вивчення. У вітчизняній історіографії недостатньо робіт, які б у повному обсязі висвітлювали історію створення та еволюцію шкільної освіти с. Тупичева. До прикладу можна навести кваліфікаційну роботу випускника 2009 р. Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Зубова Костянтина «Участь О.О. Свечина у суспільно-політичному житті України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.», в якій ретельно прослідковано родовід Свечиних, їх громадсько-політична діяльність; доцент Університету Рахно О.Я. присвятив свою розвідку діяльності О.О. Свечина «Председатель Черниговской губернской земской управы А.А. Свечин: опыт проспографического исследования» (2009).

При підготовці дослідження були використані різні за призначенням джерела, які дали змогу зібрати матеріали для досягнення поставленої мети роботи. Серед них наступні: Тетяна Крижева. Неймовірні села України: Тупичів в трійці найкращих. Суспільне Чернігів.; «Бурівська сільська рада. Населені пункти ХVІІІ-ХХ ст.». *Городнянський літопис*, № 9 (3); «Тупичівська сільська рада. Населені пункти в ХVІІІ–ХХ ст.» *Городнянський літопис*, № 28 (7); Вербицький Ф.Н. Любовь Сергеевна Свечина (некролог). *Земский Сборник Черниговской губернии*. 1910; Демидов И. А.А. Свечин (некролог). *Последние новости*, 1929; «Рік 1941». *Городнянський літопис*, глава 29; «У вересні 1943-го», *Городнянський літопис*, глава 31 ч.2. та інші. Крім цього, у Тупичівському ліцеї зберігається рукописний літопис вчителя історії Овчинникова Григорія Ілліча (1913–1991) «Історія села Тупичева», створений у 1970–1980 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дослідження дає можливість з'ясувати особливості розвитку школи в с. Тупичеві, представити її як осередок розвитку духовності і культури з... ст.

Матеріали роботи можуть бути використані у навчально-виховній роботі з учнями, краєзнавчому музеї школи, а також у подальших наукових розробках, присвячених вивченню історії с. Тупичева.

Апробація результатів роботи. Матеріали роботи були представлені на Круглому столі «Седнівська територіальна громада: повсякденне життя під час російської агресії 2022–2023 рр. за матеріалами усної історії», м. Чернігів – с-ще Седнів, 7 грудня 2023 р., доповідь: «Діяльність Тупичівського ліцею в умовах воєнного стану»; на науковому семінарі аспірантів та магістрантів (5 грудня 2023 р.) Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського. Секція «Актуальні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії», доповідь: «Комунальний заклад «Тупичівський ліцей» Тупичівської сільської ради в умовах війни» та секція «Регіональна історія та історіографія північного Лівобережжя Ранньої Модерної доби та Нового часу», доповідь: «Любов Свечина засновниця земської школи у с. Тупичеві».

Структура та обсяг магістерського дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (п'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС СЕЛА ТУПИЧЕВА

У всіх людей одна святиня,
Куди не глянь, де не спитай,
Їм красить все їх рідний край...
Нема без кореня рослини,
А нас, людей, без Батьківщини.
М. Чернявський

1.1 З історії с. Тупичева

Перша писемна згадка про с. Тупичів належить до 1526 р. Це повідомлення зустрічається в записах в «Черниговских епархиальных известях» за 1874 р. – офіційному часописі Чернігівської єпархії РПЦ, де повідомляється, що за 40 верст від Чернігова і десять верст від Городні з храмом Покрова Богородиці є с. Тупичів [73]. Єдиної думки щодо походження назви «Тупичів» немає. Деякі дослідники стверджують, що назва походить від перших поселенців з прізвищем Тупик, інші пов'язують назву села з тогочасним ландшафтом. Населений пункт був розташований обабіч шляхів сполучення, його територія знаходилася з усіх сторін ніби «в тупику» – з півночі, сходу і заходу він був оточений річкою, струмками, болотами. Безмежними здавалися й ліси, які ставали на перешкоді при пересуванні до поселення.

Про давнє походження населеного пункту свідчать давньоруські кургани і городище, які знаходяться довкола села. Вони вказують на існування поселення Тупичів ще до монголо-татарської навали на Київську Русь. Отець архімандрит Голятовський пише: *«є село Тупичів, за чотири милі від Чернігова; у тому селі старий чоловік Авдей Дорошевич півтораста років має»* [13]. У 1676 р. Дорошевич передавав Голятовському певні відомості про Єлецький монастир часів московського правління, вказуючи при цьому, що С. Тупичів існував ще 150 років назад. Ця інформація також дозволяє висловити припущення, що с. Тупичів вже існувало у 1526 р.

У кінці XVII–XIX ст. с. Тупичевом володіли представники козацької старшини Дуніни-Борковські. Відомо також, що представники дворянського роду Свечиних вже в 1700–1762 рр. володіли великими маєтками в Тамбовській, Тверській, Тульській, Самарській та Чернігівській губерніях [76; с. 261].

Олексій Олександрович Свечин був родом із маломаєтних дворян, одружившись з фрейліною царського дому Феодосією Петрівною Корецькою, став власником великого багатого с. Тупичева і багатьох тисяч гектарів родючої землі, лісів, луків навколо р. Крюкова. Тут він заклав парк площею у три гектари, побудував великі конюшні, звів спиртовий завод (1841), лікарню, а також нову церкву, яку було названо Покровською. Ф.П. Свечина мала землеволодіння з селянами в Городнянському повіті. Феодосія Петрівна була зарахована до дворян Чернігівської губернії і занесена до родословної книги Чернігівського дворянства [71].

У О.О. Свечина було троє синів Олександр, Володимир та Петро. Помер О.О. Свечин у віці 60 років у 1841 р. і був похований в родовому маєтку в с. Тупичів у храмі Св. Андрія Стратілата [28].

Землі в с. Тупичеві нараховувалось майже 4700 десятин. За переписом у селі проживало 1800 жителів, 400 з яких були козаками [31].

У О.О. Свечина було троє синів Олександр, Володимир та Петро. Помер О.О. Свечин у віці 60 років у 1841 р. І був похований в родовому маєтку с. Тупич в храмі Св. Андрія Стратілата [28].

З родини Свечиних про Олександра Олексійовича зберіглося найбільше інформації. Народився О.О. Свечин 17 грудня 1823 р. Виховувався він у школі гвардійських прапорщиків та кавалерійських юнкерів. 8 серпня 1842 р. О.О. Свечин був зарахований на військову службу. За зразкове несення служби, відповідальне ставлення до своїх обов'язків О.О. Свечин постійно піднімався по службовій драбині. З 1872 р. він вже перебував у званні генерал-лейтенанта, 1880 р. був призначений генерал-ад'ютантом імператора Олександра III. Входив О.О. Свечин до ради Олександрійського

комітету поранених при армійській піхоті [1, с. 1]. У 1894 р. О.О. Свечин за вірну службу був нагороджений орденом Св. Володимира 1 ступеня, пізніше став кавалером орденів Олександра Невського, Білого Орла, Св. Володимира 2 ступеня.

Одружився Олександр Олексійович Свечин на Любові Сергіївні Голіциній. У родині народилося троє дітей – Олексій, Любов та Віра. Їх родовим маєтком був побудований у центрі с. Тупичева (будівля не зберіглася), де О.О. Свечин проводив більшість часу, займаючись справами Ковалівського спиртового заводу. З покоління в покоління мешканців села передається легенда про те, що всі поміщицькі будівлі мали між собою таємні підземні лабіринти, через які можна були вийти в різних частинах села. Один із входів був під Покровською церквою, але в радянський час входи і виходи були замуrowані.

Біля маєтку був посаджений липовий парк, який і досі радує людей. За однією з легенд у парку було джерело та невелике озерце, яке засипали за наказом поміщика. Причиною тому стала трагедія. Під час відпочинку у маєтку поміщика, гостя яка приїздила до них, яка, начебто, була першою нареченою Олексія Свечина, потонула в тому озері.

Отже, Свечини створили липовий парк, побудували спиртовий завод (історична назва – Ковалівський), великі конюшні, лікарню, нову церкву, школу на чотири класи та квартиру для вчителів. У селі на той час займались заготівлею лісу, торфу, виготовленням цегли, миловарінням.

В «Черниговских епархиальных известиях» повідомляється, що в склепі під храмом похований улюбленець Суворова – Петро Григорович Корецький, його дружина Катерина Василівна, з родини Дуніна-Борковського і генерал – лейтенант Олександр Олексійович Свечин [73]

«Черниговские губернские ведомости» за 22 березня 1896 р. повідомляють, що О.О. Свечин помер 8 березня 1896 р. в Санкт-Петербурзі, його тіло 14 березня було перевезли до родового маєтку в с. Тупичів Городнянського повіту. Похований генерал-лейтенант 15 березня в фамільній

усипальниці в Тупичівській церкві Святої Богородиці, кошти на побудову якої він і виділяв. Також він надавав кошти на реконструкцію місцевої земської школи, організував пожежний обоз. В проекті у нього була побудова амбулаторії та квартир для медичного персоналу в цьому ж селі.

До реформи 1861 р. населення с. Тупичева поділялось на козаків та кріпаків. У селі проживало 1809 чоловік, з них – 400 козаків [73].

Земельних угідь у с. Тупичеві було 4694 десятини, з яких місцевому поміщику Свечину належало понад 3600 десятин, церкві – 60 десятин, рештою землі користувалися селяни [74].

Життя мешканців села було достатньо важким. Грошовий податок для селян складав 40 карбованців на рік, панщина тривала 4 дні на тиждень, оброк сплачували пшеницею, пряжею, збіжжям, полотном. Подушний податок складав 10 карбованців. Робочий день селянина влітку оплачувався обсягом 25 копійок, а взимку – 17. Не кращим було становище робітників спиртозаводу, робочий день яких тривав 12–14 годин при мізерній оплаті [74].

Земельна реформа 1861 р. селянам с. Тупичева не допомогла. За викупним договором їм виділено 75 десятин присадибної землі і 407 десятин інших земель. Із 1862 по 1895 рр. селяни сплатили поміщикам Свечиним 17 299 крб. 85 коп. Для порівняння витрати на тогочасну школу в с. Тупичеві в 1897 р. дорівнювали 14 крб. 45 коп. [74].

Коли розпочалась революція 1905–1907 рр., активну участь у ній взяли жителі с. Тупичева. Восени 1905 р. з великою силою спалахнув селянських рух на Чернігівщині. У найгострішій формі заворушення селян відбулося в Тупичівській волості, де, як зазначено у постанові судового слідчого Городнянського повіту *«протягом одного тижня були знищені всі великі господарства»* [74]. 25 жовтня 1905 р. селяни розгромили спиртозавод О.О. Свечина, а 26 жовтня – найбагатшу садибу поміщика.

Всі будівлі й спиртозавод були спалені, а майно розібране селянами. Перед цими подіями в селі розповсюджували листівку Селянської спілки

партії соціалістів-революціонерів з таким епіграфом: *«В боротьбі набуваєш ти право своє»*. Зміст листівки – *«Товариші селяни! Настав час одержати нам землю і волю. Скористаємося і ми цією нагодою – загальним всеросійським страйком робітників-залізничників... Час і нам сільським плугатарям взятись за нашу роботу. І так, 19 жовтня цього року виїдемо в панські ліси Барковського і Свечина та інші ліси. Сміло, товариші! Не страхайтесь ніякої поліції і солдатів. Сила тепер на нашому боці. Повстали по всіх містах і селах. Хай живе земля і воля!»* [74].

Найактивнішими в революційній боротьбі 1905 р. в с. Тупичеві були Наум Аліфанович Лисенко, Іван Михайлович Каменський, Василь Омелянович Лях, Лаврентій Григорович Харченко та інші. Селянський рух проти царсько-поміщицького гніту дедалі більше загострювався. Відбувалася боротьба й серед селянства – бідніші боролися проти «куркулів». Останні чинили дикі розправи над селянами-бідняками, активними учасниками революційної боротьби. В селі «куркулі» вбили і замучили 16 учасників повстання.

Після поразки революції 1905–1907 рр. настали чорні дні реакції для селян. За участь у революції, розгромі маєтку поміщика О.О. Свечина до судової відповідальності було притягнуто 48 осіб, з яких 13 взято під арешт, 9 відпущені на поруки, а решта віддана під особливий нагляд поліції.

За участь у розгромі маєтку поміщика Карвальського-Гриневського в с. Вихвостові в 1906 р. Чернігівським окружним судом у 1906 р. засуджено селян с. Тупичева: на 4 роки ув'язнення – Гаврила Петровича Титора, на 2 роки – Кіндрата Капітоновича Конадиба. На каторгу були заслані Євстрат Васильович Сухицький і Іван Михайлович Каменський.

У перші дні революції 1917 р. в с. Тупичеві була організована демонстрація під гаслом *«За владу Рад»*, в якій активну участь взяли робітники центру торфовиробництва «Тартак» і місцеві жителі. Організаторами цієї демонстрації були більшовики Євстрат Васильович Сухицький, Нестор Максимович Туз, Максим Михайлович Запорожець. У

взяті Зимового палацу прийняв участь тупичанин Лаврентій Григорович Харченко, який в той час служив у військовій частині в Петрограді.

Після перемоги революції, в с. Тупичеві в січні 1918 р. була встановлена радянська влада. Для розподілу земель між селянами створили земельну комісію із сільської бідноти, обрану на сільському зібранні. Навесні 1918 р. в Україну зайшли німецькі окупанти, які березні захопили с. Тупичів. Для боротьби з інтервентами і контрреволюцією в селі створили партизанський загін під керівництвом більшовика Є.В. Сухицького, який в 1917 р. повернувся із заслання.

Найактивнішими учасниками партизанського загону були А.В. Заєць, Н.М. Туз, І. Ф. Петренко, С. Ф. Петренко, Р. Л. Філон, М. М. Запорожець, В.О. Лях та інші. Загін 18–19 грудня 1918 р. приймав участь у збройному повстанні проти німецьких окупантів і петлюрівців в с. Дроздовиці, звідки й почалося звільнення всієї Городнянщини. 12 січня 1919 р. загін брав участь у звільненні Чернігова [47, с. 97]. Із приходом Червоної армії загін приєднався до дивізії М.О. Щорса.

Радянська влада в с. Тупичеві була встановлена на початку січня 1919 р. Розпочали створюватися перші місцеві органи радянської влади – сільська рада і волосний ревком, які проводили організаційну роботу щодо зміни життя в селі. 5 жовтня 1919 р. у с. Тупичеві відбувся X з'їзд сільських комнезамів (комітет незаможних селян) Тупичівської волості, на якому були присутні 29 делегатів. З'їзд розглянув такі питання: продовольчу допомогу Червоній армії, святкування річниці Жовтневої революції, перевибори волосного виконкому на інше.

На цьому з'їзді обрали новий склад Тупичівського волосного виконкому: голова – Є.В. Сухицький, члени – С.Л. Сущик, Я.П. Філон, І.Ф. Тимошенко, А.Є. Довгопол [47, с. 99].

20 листопада 1919 р. був обраний Тупичівський сільський комбід (комітет бідноти), який займався розподілом конфіскованої землі,

працевлаштовував колишніх наймитів та найбільш бідних селян на роботу, залучав до активної громадської роботи селян-бідняків.

У перші роки радянської влади при Ковалівському спиртозаводі на колишніх землях поміщиків Свечиних було створено радгосп (1919) та сільське споживче товариство і товариство «Сільгоспснаб».

У 1931 р. було створено перший колгосп «Червоний маяк», а в 1934 р. – колгосп ім. Чапаєва. У 1952 р. колгоспи об'єднуються і 1962 р. носив назву колгоспом ім. Фрунзе.

Ставлення до колгоспів у тупичівців різнилося. Одне з найвідоміших повстань, що відбулися на Чернігівщині на початку колективізації, очолив тупичанин Я. Рябченко, бідняк, рід якого мав походження із запорізьких козаків [2]. Я. Рябченко – більшовик, червоний партизан, один із організаторів комнезаму, сам активно розкуркулював економічно міцних господарів. З невідомих причин він переходить до роботи в сільському господарстві. Коли розпочалася колективізація, у Я. Рябченка загострюється конфлікт із радянською владою і він допомагає записаним до списку «куркулів» уникнути розкуркулення, висилки, інших репресій і навіть допомагає тікати від переслідування. 41-річний активіст тікає до лісу, де збирає чималий гурт, який готується до загального виступу, проводить підпільні зустрічі та наради.

16–17 червня 1931 р. загін Я. Рябченка рушив до м. Городні, де після двогодинного бою був розбитий. У заарештованих вилучено 25 гвинтів, 20 обрізів, 17 мисливських рушниць, 8 револьверів, патрони. Сам Я. Рябченко втік, але під час бою під с. Невкля його поранили і заарештували. За постановою колегії ОДПУ був засуджений до розстрілу [2].

Із 1923 по 1959 рр. с. Тупичів був районним центром. У 1935 р. засновано МТС, в якій перед Другою світовою війною налічувалось 65 тракторів та сільгоспмашин. З 1936 р. село було радіофіковано. У межах села розташовувалися два «вигони», базар, два цвинтарі.

Найбільшим природними багатствами с. Тупичева є мішані ліси та залежні глини, торфові родовища. Є два ставки, де можна ловити рибу. Здавна в селі займаються рибальством, мисливством, землеробством, тваринництвом, збиранням грибів та ягід. Була поширена заготівля торфу, лісу, цегли, миловаріння, гуральництво.

Селяни паливну проблему завжди вирішували власноруч. На лівому березі р. Крюково велась заготівля торфу. Після припинення видобутку торфу на місцевості залишилися осушувальні канали та кар'єри. Так виникли місцеві назви – Канпавки, Карери, Четвертий переїзд. Нині – це популярне місце відпочинку рибалок та мисливців. На півночі від с. Тупичева був ще один центр торфовиробництва – «Тартак». Промислове виробництво торфу було значним. У газеті «Радянське село» була представлена інформація, що в 1972 р. місячний видобуток торфу складав 8 тис. тон.

На північно-західній околиці с. Тупичева раніше займалися миловарінням. Тривалий час це було самостійною прибутковою діяльністю. Згодом цей промисел зійшов нанівець і тепер на нього вказує лише назва місцевості – Солотопка.

Село відоме в Україні завдяки своїм землякам. Тут народилися письменники П.О. Дорошко, З.М. Кац, В.М. Малець. У селі пройшло дитинство відомого російського письменника І.П. Стаднюка. Уродженцями села є доктор географічних наук О.Т. Діброва, доктор історичних наук С.О. Шелудько, доктор хімічних наук, професор, відомий вчений, академік НАН України, лауреат державної премії СРСР, директор інституту сорбції та проблем ендоекології В.В. Стрілко. В.В. Стрілко є автором сотень наукових робіт, в тому числі 5 книг, має більше 100 авторських свідоцтв й патентів на відкриття. Серед його учнів – десятки кандидатів і докторів наук. Наукова школа В.В. Стрілка визнана не лише в Україні, а й за її межами.

Знаний с. Тупичів і за трудові досягнення селян. За самовіддану працю 36 трудівників нагороджено орденами і медалями. Ланкова М.І. Павлусенко, О.С. Феськовець (картоплярство) удостоєні звання Героїв Соціалістичної

Праці. Останній також нагороджений Орденом Леніна (1981), Орденом Трудового Червоного прапора (1982), Золотою медаллю «Серп і молот» (1988) і є лауреатом Державної премії УРСР (1983).

У роки Другої світової війни 28 серпня 1941 р. с. Тупичів було окуповано фашистами. Звільнення від німецьких окупантів відбулося 23 вересня 1943 р. На честь воїнів, які загинули в боях при обороні і визволенні села, в 1958 р. встановлено обеліск. Під час окупації було завдано великої шкоди селу: розгромлені і пограбовані всі господарські і культурні приміщення, спалено частину села, до Німеччини у якості оstarбайтерів вивезли молодь – 23 особи. Частина жителів пішли в партизани. Активність у боротьбі з ворогами виявили лікар Я.П. Матеха, учителька К.І. Івасенко, В.З. Січок та інші.

За повоєнної відбудову були відновлені лікарня, МТС, спиртозавод, електростанція на 65 КВГ, двоповерхова школа, їдальня, цегельний завод. У 1980 р. було створено тваринницький комплекс, комплекс механізації, зведено нову будівлю для лікарні.

У 1990-х рр. розформовано кардіологічний санаторій, хлібопекарню, сирцех, ковбасний цех, торфодільницю, лазню, будинок культури, ПМК-214 і комунальне господарство.

У сучасному господарстві відбулися зміни, пов'язані з переходом на ринкові відносини. Сільськогосподарське підприємство «Тупичівське» (створене на базі колгоспу ім. Фрунзе) припинило свою спеціалізацію відгодівлі великої рогатої худоби. Село перестало бути центром картоплярства на Чернігівщині, хоча вирощуванням картоплі займається ПП «Лавр». Ковалівський спиртозавод залишився діючий, проте у сучасних умовах працює не постійно.

Центром духовно-релігійного життя села є Свято-Покровська церква [38, с. 469]. Освітня сфера с. Тупичева представлена комунальним закладом «Тупичівський ліцей» (одна з опорних шкіл у районі, кількість учнів – 200), 2

бібліотеки (для дорослих та дітей), ясла-садок «Казка», підлітковий клуб «Сучасник».

Стабільністю відрізняється робота Тупичівського лісництва (ДП «Городнянське лісове господарство»). Площа тупичівських лісів – 6 тис. 454 га., в лісництві працює понад 50 осіб. Виробництво займається заготівлею деревини, на вирубанних ділянках проводиться відновлення лісового фонду, існує сезонний збір березового соку.

Отже, історія с. Тупичева починається з середини XVI століття. Про давнє походження населеного пункту свідчать давньоруські кургани і городище, які знаходяться довкола села, а сучасна його історія насичена подіями і змінами.

1.2 Любов Свечина – засновниця земської школи у с. Тупичеві

Перша згадка про навчальний заклад у с. Тупичів належить до другої половини XIX ст. Ініціатором і засновником Тупичівського земського початкового народного училища (земської школи) була Любов Сергіївна Свечина – дружина місцевого поміщика Олександра Олексійовича Свечина, фрейліна імператорського двору.

Про Л.С. Свечину згадує у своїх мемуарах письменник і публіцист М.М. Могилянський: *«Мати Олексія Олександровича Свечина – Любов Сергіївна Свечина, уроджена княжна Голіцина, була дочкою князя Голіцина, що колись губернував у Чернігові і залишив по собі у чернігівців пам'ять дуже культурної милої людини і «справедливого» адміністратора. Любов Сергіївна перебувала у вищих столичних і придворних колах»* [25]. Тому вона була обізнана про розвиток культури та освіти в земствах і в країні загалом.

Земська діяльність у соціальній та духовній сферах суспільства була інтегральною частиною модернізаційного процесу країни. Системоутворюючим компонентом цього процесу була освіта та створення культурних установ у сільській місцевості, спрямованих на підвищення грамотності людей, формування цінності знань, залучення їх до

інтелектуальної діяльності. Реалізація цих завдань мала сприяти подоланню розбіжності у культурі вищих і нижчих соціальних верств, зміні стилю життя і ментальності сільського населення.

Таким чином, природною була увага земств до початкової освіти народу як фундаменту подальшої просвітницької роботи в селі, раніше відірваної від міської культури. Саме школа в с. Тупичеві, відносно великому населеному пункті, як центральна ланка у системі освіти була базою у процесі становлення культурогенезу селянина, формувала культуру навчання, змінюючи у селянських дітей сприйняття життя та підвищуючи рівень їх потреб (бажань).

Діяльність земських установ у народній освіті фактично розпочалася з прийняття «Положення про початкові народні училища» 14 липня 1864 р., яке змінило систему керівництва початковою освітою в країні. Народна школа передавалася з ведення директорів гімназій та штатних доглядачів училищ у розпорядження повітових та губернських училищних рад. Відтепер, за законом, початкові школи могли відкриватися як різними урядовими відомствами, так і громадськими організаціями, включаючи міські і земські структури місцевого самоврядування, і навіть більшою мірою, ніж було раніше, приватними особами.

Л.С. Свечина заснувала земську школу-училище в родовому маєтку. Тривалий час вона опікувалася закладом і кращим учням після завершення навчання дарувала «Новий Заповіт» з підписом: *«За хорошу поведінку, сумлінне відвідування училища і за успішне закінчення навчання. Л. Свечина»* [12, с. 147–148].

На той час діти селян не могли здобувати освіту, так як в селі була лише церковно-приходька школа, в якій працював один учитель. Матеріальне і соціальне становище вчителів того часу було дуже важким. Л.С. Свечина не могла лишатися осторонь цієї проблеми, тому поставила собі за мету всіляко сприяти навчанню підростаючого покоління в с. Тупичеві.

Освітніми проблемами Л.С. Свечина переймалася постійно та *«покладала велику надію на молодь, ... і розумно та невпинно несла вона свою допомогу – матеріальну та духовну – наростаючому поколінню, дбайливо стежила вона, щоб ті наші діти, які сприйняли світло та знання, не втрачали під ногами ґрунту»* [12, с. 147–148]. Л.С. Свечина опікувалася жіночою гімназією, фельдшерською земською школою, школою для сліпих, чоловічою гімназією, інтернатами, торгівельною школою та іншими навчальними закладами м. Чернігова [12, с. 147–148].

Водночас вона надавала матеріальну допомогу бідному населенню м. Чернігова, спонсорувала земську лікарню у придбанні необхідних ліків та матеріалів. Піклувалася про вдів, інвалідів та поранених під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. [12, с. 147–148]. Патрунувала дошкільні заклади, *«особливо діти чернігівських ясел відчували над собою сильну, щедру руку її, відчували її любов і світлий розум, який у скрутну хвилину приходив на допомогу людині, яка заплуталася, і виводив її на тверду дорогу»* [12, с. 147–148].

У Чернігівській губернії на понад 1 400 000 осіб населення в середині XIX ст. склалася мережа культурно-освітніх закладів, яка налічувала 128 парафіяльних шкіл, 10 середніх, діяла перша в Російській імперії школа бджільництва. Із 1860-х рр. засновувалися народні початкові училища, які утримувалися переважно земствами [41]. Тому заснування школи-училища в с. Тупичеві не випадкове.

Основним предметом в училищі (як і в будь-якій початковій школі) була російська мова. Земці вважали, що на ній ґрунтується весь успіх шкільної справи. Офіційна програма цієї дисципліни базувалася на буквоскладеному методі, який не розмежовував звуки та літери, які їх позначають. Спочатку учні запам'ятовували лише літери, потім переходили до складів із двох літер, потім – із трьох. Далі склади склалися в слова – *«читали по складах»*.

Методика викладання дисциплін була націлена на орієнтаційні дії учнів, коли в ході занять отримані знання набували характеру ціннісного освоєння, тобто уроки сприяли розгортанню особистісних, культурно-ціннісних механізмів.

Такі підходи в навчанні суттєво відрізнялися від вербальних методів та форм догматичної передачі готової інформації, монологічного та знеособленого словесного викладання, досить характерного для викладання в міністерських училищах, відповідно офіційним навчальним програмам. Ця обставина вигідно відрізняла земську народну школу, яка за рахунок новаторської праці викладачів залучала сільських учнів до «інтелігентності», адже не просто давала певний обсяг знань та умінь, але сприяла й культурному зростанню дітей селян, забезпечуючи тим самим інтеграцію культурних цінностей у суспільстві. У спілкуванні з учителем школярі частково виступали носіями його субкультури, оскільки спосіб думок та стиль життя вчителя ставали об'єктом для наслідування, прикладом саморозвитку та самореалізації. Духовний світ тупичівського педагога, його життєві настанови допомагали учням сприймати культурні орієнтації інших верств населення, долучатися до загальної національної культури соціуму.

Проблема зміни змісту освіти, запровадження нових предметів вирішувалася з урахуванням місцевої специфіки с. Тупичева і земства, наявності вчителів, можливостей учнів. Перевага надавалася навчанню, що сприяє розвитку учня за умови попередження розумової, фізичної перевтоми дітей, яке ускладнювало весь навчальний процес. Таким чином, зміни у змісті навчання перебували у тісному взаємозв'язку не лише із загальними цілями, принципами та засобами навчання, а й з умовами навколишнього середовища в с. Тупичеві, психологічними вимогами до навчання.

Учителі земської школи на основі рекомендацій провідних педагогів та, насамперед, з урахуванням місцевих умов (відсутність світла, проблеми з опаленням у холодну пору) та потреб учнів, робили спроби вдосконалення методів навчання та виховання, спрямовані на розвиток здібностей дітей, що

дозволяли у майбутньому адаптуватися до навколишнього життя на основі критичного осмислення дійсності.

Ефективність педагогічної діяльності земської школи багато в чому визначалася систематичним контролем за її перебігом, а не лише за результатами навчального процесу. Цей контроль у багатьох випадках носив характер методичної допомоги та проводився на початку, всередині та наприкінці навчального року, що дозволяло своєчасно вносити корективи та виявляти причини труднощів у роботі вчителя та училища в цілому. Цим питанням особисто переймалася Л.С. Свечина.

Досвід земської школи с. Тупичева показав можливість координації сил у створенні великої школи, вільної від монопольного впливу МНП або Святішого Синоду. Створення закладу в селі за сприяння засновниці дозволяло уникати вузькорегіональної замкнутості школи і зменшувало суб'єктивне свавілля керівних органів.

Історичний досвід виявив специфіку земської школи, як недержавної у тому, що відбиваючи місцеві потреби в с. Тупичеві, вона розвивала різнобічну діяльність, оскільки задовольняла як загальноосвітні, так і загальнокультурні потреби учнів, випускників школи, населення загалом.

Отже, засновницею земської школи у с. Тупичів була Любов Сергіївна Свечина, котра заснувала земську школу-училище в родовому маєтку. Тривалий час вона опікувалася закладом і кращим учням після завершення навчання дарувала «Новий Заповіт» з відповідним підписом.

Підсумовуючи розділ, наголосимо, що історичний нарис с. Тупичева відображає розвиток населеного пункту впродовж кількох століть. У кінці XVII–XIX ст. с. Тупичевом володіли представники козацької старшини Дуніни-Борковські, родина Свечиних.

Першу школу села заснувала Л.С. Свечина – дружина місцевого поміщика О.О. Свечина, фрейліна імператорського двору. Одними із запеклих ворогів школи, як джерела грамоти, були сільські заправили – волосні старости, писарі, куркулі. Л.С. Свечина не могла лишатися осторонь

цієї проблеми, тому поставила собі за мету всіляко сприяти навчанню підростаючого покоління в с. Тупичеві.

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ С. ТУПИЧЕВА

2.1 Заснування чотирьохрічної школи

Земські школи того часу представляли фактично спадщину від міністерства державного майна, яке передбачало початкові школи для колишніх державних селян. Деякі з таких шкіл передані не земству, але на піклування сільських товариств. Школи ці в переважно мали окремі приміщення і забезпечені були від міністерства деякими меблями, навчальними посібниками та підручниками.

Спочатку, після передачі шкіл земству, при викладанні обмежувалися лише залишками цих посібників і підручників. Від міністерства школи ці отримували на утримання від 160 крб. 50 коп. до 235 крб. 50 коп. на рік. З передачею у відання земства і общин матеріальне становище шкіл в перші роки було дуже невизначено: деякі повітові земства спочатку вносили до кошторису невеликі суми в утримання прийнятих ними шкіл. Ці суми в одних повітах розподілялися земськими зборами по школах, причому розмір асигнівок на одну школу коливався від 100 до 192 крб. на рік, а в інших – ці суми віддавалися в розпорядження училищних рад, з наданням їм права допомагати школам у тому, чого вони найбільше потребують.

У земські кошториси упродовж кількох років на утримання шкіл не вносилося витрати, проте школи, які вважалися в розряді земських, отримували іноді допомоги від сільських громад у розмірі від 15 до 160 крб. на рік. Школи переважно утримувалися засновниками і батьками учнів, вчителі ж задовольнялися платою за вишкіл і добровільні внески батьків [72, с. 77].

Зміст діяльності земської школи в с. Тупичеві визначався «Положеннями про початкові народні училища» від 1864 та 1874 рр. Згідно з цими документами, в такому типі школи, як і в церковнопарафіяльному навчальному закладі, викладалися Закон Божий (короткий катехизис та

священна історія), читання за книгами цивільного та церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики та церковний спів. При цьому жодні інші предмети, крім зазначених у документах, не могли бути введені до програми початкового народного училища.

Для читання використовували псалтир, часослов та інші книги духовного змісту парафіяльних церков; для інших предметів – які знайдуться. Шкільної дисципліни як такої не було, але дисциплінарними заходами могли бути догани, навіювання, позбавлення місць, а якщо це не діяло, то вчителі зверталися до батьків, щоб спонукали дітей до виправлення.

Зазвичай діти ходили до школи доти, доки не навчилися читати, добре писати і закону Божого. За останнім вживаються початки християнського вчення, біблійна історія, короткий молитвослов та Євангеліє; з арифметики керівництво видання міністерства народної освіти, підручника Петра Васильовича Тихомирова «Арифметика на счетах» та збори арифметичних завдань

Навчальна робота школи будувалася на програмах навчання та навчальних планах, конкретизуючись у предметах та цілях навчання. Метою навчання було *«затвердження в народі релігійних та моральних понять та поширення первісних корисних знань»* [55]. Загальне з метою навчання полягало у релігійно-моральній основі освіти в такій школі та знайомстві з *«первісними корисними знаннями»*.

Програма предметів і навчальний план (27 годин) земської школи в с. Тупичеві були затверджено Міністерством народної освіти значно пізніше, лише в 1897 р. (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Навчальні предмети	Кількість годин в плані на тиждень
Закон Божий	6
Церковнослов'янська грамота	3
Російська мова	8
Чистопис (письмо)	2
Арифметика	5
Церковний спів	3

Учні займалися по 5–6 годин на тиждень, а в суботу – по 4 години. Програма 1864 р. відображала завдання – навчити дітей моральним основам поведінки через засвоєння релігійних заповідей, а лише потім долучити до азів світських знань.

З 1897 р. у навчальному плані земської школи позначилися зміни щодо переліку предметів та їх щотижневого погодинного розподілу, обов'язкового для кожного народного училища. Вчителі прагнули його розширити, повідомляючи учням відомості з історії, географії та природознавства в курсі російської мови, не виділяючи їх в окремий предмет. У 90-х рр. XIX ст. спостерігається збільшення кількості навчальних годин на викладання світських предметів у земських школах, зокрема і в с. Тупичеві.

Із 1902 р. в земські школи починає вводитися чотирирічний курс навчання, з меншим домінуванням релігійного навчання та більшим центруванням на мирській практиці. Ймовірно, збільшення часу на предмети гуманітарного циклу (російська мова) та природничого циклу (арифметика), насамперед, вказує на зменшення центрованої уваги на релігійному навчанні та перехід до світського характеру освіти. Навчальні дисципліни здебільшого ті ж, лише відсутня чи зменшено кількість годин на церковний спів і немає російської історії у земській школі. У школі збережено акценти на позацерковну грамотність, а не лише на церковну. Згодом при розробці

нових навчальних планів у земських школах акцент робився на загальноосвітній характер навчання.

Головна мета програми з арифметики полягала в тому, щоб учні набули навичок усної лічби, вимірювання площ та часу, вміння користуватися грошовими одиницями та мірами ваги. На першому році навчання передбачалося з'ясування основних арифметичних понять, навчання рахунку до 100 та чотирьох дій математики в межах двох десятків. На другому році навчання школярі вивчали чотири дії арифметики вже близько тисячі, знайомилися з таблицями міри та ваги. На третьому році навчання всі арифметичні дії здійснювалися учнями з числами будь-якої величини та робилися найпростіші обчислення з дробами.

У цій схемі навчання йшло за прийнятим міністерством народної освіти методом Ф. Трубе, коли на вивчення чисел відводилася більшість часу протягом 2-х років. У школі застосування отримав евристичний метод, розроблений педагогами-математиками: Б. Житковим, А. Мартиновим, Д. Єгоровим, в якому метою освітнього процесу вважалося не механічне вивчення чисел, а засвоєння дітьми 4-х дій арифметики при вирішенні практичних завдань з використанням наочних посібників, починаючи з першого року навчання. Саме цей підхід був визнаний учасниками та делегатами I всеросійського з'їзду з питань народної освіти у 1914 р. найдоцільнішим при викладанні предмета.

Після абетки вивчалася безпосередньо «Рідне слово», де весь матеріал був за темами. При цьому в кожному тематичному блоці давалися основні поняття, містилися невеликі оповідання та вірші, що несуть пізнавальну та культурну цінність. На другому році навчання школярі читали оповідання вже більшого обсягу, від них вимагалася вільне правильне читання, переказ невеликих уривків, прочитаних учителем, і знання не менше десятка віршів і байок із класики дитячої літератури. Третій рік занять включав уміння грамотного написання листа, формулювання прохання, що могло стати в нагоді у подальшому повсякденному житті. Знання класичної літератури

ставало глибше за рахунок більшого обсягу текстового матеріалу, який вивчався. Під час уроку практикувалися письмові роботи: спочатку у формі диктанту, а потім твори як найбільш самостійного виду завдання, спрямованого на реалізацію індивідуальності та творчої сміливості (індивідуальності) особистості.

У початковій земській школі не передбачалися такі предмети, як історія, географія та природознавство. Проте на вимогу органів самоврядування Міністерство дозволило під час уроків російської давати елементарні відомості з цих дисциплін під час пояснювального читання або під час позакласних занять. Факти та поняття з цих дисциплін починали вводитись на заняттях з російської мови вже на першому році навчання, коли вчитель зачитував статті з галузевих знань. Так, програма шкільної комісії губерньського земства з пояснювального читання рекомендувала вчителям під час заняття робити часті зупинки як у окремих словах і висловлюваннях, так і наприкінці кожної окремої думки автора. При цьому вчитель, ставлячи запитання учням, мав довести до них смислове розуміння кожного слова, твердження та всього прочитаного сюжету. Для розвитку логічного мислення та вміння аналізувати прочитане, програмою передбачалося складання плану аналізованої (розглянутої) статті, що прописувався вчителем на дошці класної кімнати. Уроки пояснювального читання, на думку земських діячів, особливо повинні були розвивати духовні, моральні здібності дітей.

До навчального плану неофіційно включено низку нових дисциплін: історія, географія, світознавство (природознавство), гімнастика, рукоділля. Заняття з історії та географії планувалися з 3-го класу, природознавства – з 1-го класу. На російську мову було заплановано 35% навчального часу. Викладання Закону Божого та церковнослов'янської мови суттєво скоротили.

Земські діячі розуміли, що книги для дітей молодшого шкільного віку, які становлять інтерес для неписьменних, не могли розширити кругозір колишнім випускникам шкіл, і в цілому не могли повною мірою сприяти всебічній просвіті селян. Відомі факти, коли організатори народних читань

не завжди дотримувалися циркулярних постанов, виходячи за рамки вказаних норм і розширюючи як список використовуваної літератури, так і тематику занять.

Стимулюючим чинником діяльності земств на ниві освіти послужила зміна поглядів суспільства на народну школу наприкінці XIX ст. Школа почала розглядатися як важливий соціальний інститут. У суспільно-педагогічних колах все більшою мірою стали порушуватися питання про необхідність перегляду принципів і підходів до системи освіти, висловлювалися пропозиції про демократизацію навчання, про «єдність» національної культури, чого наполегливо вимагала нова епоха [15].

Одночасно порушувалося питання про зміну характеру навчання. Доктрина, що панувала в школі, згідно з якою дітям давалася елементарна грамотність, навички лічби, читання, письмо, вже не відповідала потребам часу. Необхідно було розширення сфери освіти, яке виражалось у збільшенні чисельності учнів, але головним чином, у зміні змісту та методів викладання. Обсяг освітніх знань різко зростав.

Відповідно до вимог часу, міністерством у лютому 1897 р. прийнята Зразкова програма предметів, які викладаються в народних училищах відомства Міністерства народної освіти, де були визначені нові принципи початкового навчання: свідомість, послідовність та міцність запам'ятовування. Одночасно відомство прагнуло уніфікувати процес навчання у земській школі, роблячи акцент на так званий формально-граматичний напрямок, який в очах міністерства з успіхом виправдав себе в середній школі. Для досягнення цієї мети як додатковий захід планувалося заборонити набувати школам навчальну літературу та книги для читання, створені в 60-ті рр. XIX ст. представниками передової педагогічної думки М.А. Корфа, К.Д. Ушинського, В.І. Водовозова, Н.Ф. Бунакова, В.П. Вахтерова, замінивши їх на «благонадійні» підручники.

Проте, попри зазначені міністерські підходи, в земській школі в с. Тупичеві прагнули, насамперед, закласти фундамент загальноосвітньої

підготовки, освоєння учнями основ наукових знань, прищеплювали елементи теоретичного мислення та формували світоглядні установки. Вона більшою мірою, ніж казенні та міністерські училища, була зорієнтована на посилення розвиваючої ролі навчально-виховного процесу.

Такі підходи в навчанні суттєво відрізнялися від вербальних методів та форм догматичної передачі готової інформації, монологічного та знеособленого словесного викладання, досить характерного для викладання в міністерських училищах, відповідно офіційним навчальним програмам. Це позитивно характеризувало земську народну школу, яка за рахунок новаторської праці викладачів залучала сільських учнів до «інтелігентності», оскільки не просто давала певний обсяг знань та умінь, але сприяла культурному зростанню селянських дітей, забезпечуючи тим самим інтеграцію культурних цінностей в суспільстві. У спілкуванні з учителем школярі частково виступали носіями його субкультури, оскільки спосіб думок та стиль життя вчителя ставали об'єктом для наслідування, прикладом саморозвитку та самореалізації. Духовний світ педагога, його життєві установки допомагали учням сприймати культурні орієнтації інших верств населення, долучатися до загальної національної культури соціуму.

Отже, до Жовтневої революції в с. Тупичеві була початкова школа на 4 класи, де працювали 2 вчителі, більшість дітей школу не відвідували.

У 1919 р. в с. Тупичеві працювала початкова школа, в якій було 20 учнів. У 1920–1921 рр. – 55 учнів: 36 хлопчиків та 19 дівчат; у 1923 р. – 183 учні. В 1925 р. почала працювати школа Лікнепу (ліквідація неписьменності – політично-освітня кампанія радянської влади), в якій навчалися 19 вихованців.

Отже, початкова школа з чотирирічним навчанням працювала в селі до 1928 р. Розміщалася вона в кам'яному будинку. В ній було 4 класи і працювало 4 вчителі. До школи приймали у 9 років. Закінчивши 4 класи діти залишалися вдома – пасли гусей, овець, свиней, працювали в індивідуальних сільських господарствах.

Таким чином, заснування чотирирічної школи в с. Тупичеві дозволило спочатку вивчати учням Закон Божий (короткий катехизис та священна історія), читання за книгами цивільного та церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики та церковний спів. При цьому жодні інші предмети не могли бути введені до програми початкового народного училища. Згодом до навчального плану неофіційно включено низку нових дисциплін: історія, географія, світознавство (природознавство), гімнастика, рукоділля. Заняття з історії та географії планувалися з 3-го класу, з природознавства – з 1-го класу.

2.2 Введення в дію семирічного та восьмирічного навчання

У 1928 р. школа перейшла на семирічну систему освіти. 1 вересня в приміщенні сучасної їдальні Тупичівського ліцею було відкрито 5 клас. Це приміщення належало колишньому поміщику О.О. Свечину. В 1905 р. коли почалася революція і селяни знищували поміщицькі маєтки, це приміщення було пошкоджено. Громада його відремонтувала і віддала під потреби школи. Приміщення було зруйноване в 1943 р. і відбудоване після Другої світової війни. Деякий час його використовували як клас, а згодом переобладнали під майстерню (викладали трудове навчання).

Першим директором і організатором школи був Д.Г. Ворлиго, який мав поважний вік й не мав відповідної освіти. Взимку 1929 р. його замінив К.Б. Лук'яненко. Завучем був В.В. Ковальчук. З кожним роком школу відвідувало все більше учнів. Заняття проводилося в дві зміни. Учні за свої знання отримували оцінки:

- 5 – цілком достойно;
- 3–4 – достойно;
- 2 – недостойно.

У 1935 р. в с. Тупичеві збудовано нову школу і відкрито 8 клас. Школа розміщувалася поряд із теперішньою двоповерховою будівлею. Новобудова була дерев'яна одноповерхова, схожа за формою на букву «Г». Класи

розміщувалися по один бік довгого коридору, в кінці якого знаходився буфет. У школі працювало 28 вчителів, дещо змінилося оцінювання:

- 5 – дуже добре;
- 4–3 – посередньо;
- 2 – погано.

Пізніше було введено п'ятибальну систему. Заняття велися в одну зміну. Директором призначено Д.Н. Виланського, завучем – І.М. Крупейка.

Вчителі історії глибоко розкривали учням всесвітньо-історичне значення Жовтневої соціалістичної революції, показували керівну роль та велич комуністичної партії у розвитку суспільства. На уроках історії вчителями застосовувалися різні методи навчання, які допомагали дітям свідомо засвоювати історичні знання: демонструвалися історичні документи, цитувалися уривки з художньої літератури, застосовувалася наочність. Вчителі аналізували фактичний матеріал історичної науки, робили висновки та узагальнення, велику увагу приділяли доказам пріоритету радянської науки, боротьбі з проявами космополітизму в науці, мистецтві, літературі. Вивчаючи вітчизняну історію, вчителі особливо велику увагу приділяли ролі земляків у справі визволення с. Тупичева, Чернігівської області й України загалом від фашистських загарбників.

Підручник замінювався «робочою книгою», робота з якою мала сформувати у школяра здатність до самостійних соціологічних узагальнень на основі наданого конкретно-історичного матеріалу. Що стосується навчальних програм, то для вивільнення ініціативи шкільного керівництва та самих школярів вони мали носити приблизний, а не обов'язковий характер. Традиційна предметна система навчання замінювалася комплексними дисциплінами, що поєднували найважливіші, з погляду концепції трудової школи, предмети.

У цей час вчителі глибше озброювали учнів справжніми науковими біологічними знаннями і ознайомлювали з методами цілеспрямованого управління природними явищами. Викладання програмного матеріалу про

життя рослин та тварин було пронизане ідеєю мічурінського вчення про єдність рослинних і тваринних організмів, умов їх життя. У процесі викладання анатомії й фізіології людини вчителі втілювали павлівські (Іван Петрович Павлов – російський фізіолог, творець науки про вищу нервову діяльність і уявлень про процеси регуляції травлення; засновник найбільшої російської фізіологічної школи) принципи, особливо – вчення про організм як про єдину, цільну систему органів, про провідну роль вищої нервової діяльності у життєдіяльності людського організму.

Навчальний матеріал komponувався за трьома метарозділами: природа, праця і суспільство, що дозволяло, з погляду освітньої верхівки, подолати один із найістотніших вад старої школи – її відрив від реального життя і при цьому усунути ізольованість навчальних предметів один від одного. Комплексні дисципліни передбачалося вивчати в тісному зв'язку з краєзнавством, а також важливими подіями локального значення (революційними святами, пам'ятними датами та інше). Шкільна праця передбачала роботу на пришкільних ділянках, самообслуговування учнів у школі; різноманітні види ремісничої праці, яким мали опанувати школярі I ступеня навчання.

При школі створювалися майстерня та лабораторія, де учні здобували виробничі навички на основі бригадно-лабораторного методу навчання. Щодо старших класів, то для них вводилася продуктивна праця в промисловості та сільському господарстві. Політехнізація навчання стала одним із головних принципів діяльності нової школи.

Коллективна праця повинна була сприяти вихованню в учнів внутрішньої самодисципліни, почуття відповідальності, а також низки інших суспільно корисних якостей, необхідних для майбутніх громадян, тобто фактично вирішувалася проблема соціалізації учнів. Навчання мало фактично злитися з вихованням, із формуванням комуністичного світогляду. З цією ж метою в «шкільні комуни» вводилися елементи шкільного

самоврядування – «шкільні ради» та «збори шкільного колективу» за участю учнів та їхніх батьків.

У викладанні біології вчителі здійснювали зв'язок теорії з практикою, підготовляли учнів тупичівської школи до практичної діяльності в сільському господарстві, широко застосовували практичні заняття на дослідних ділянках. Учні під керівництвом вчителів проводили багато дослідів щодо вирощування високих урожаїв зернових та технічних культур, щодо виведення нових сортів рослин. У цей час ширше застосовувався такий спосіб навчання як екскурсія, застосовувалися лабораторні заняття.

У концепції нової школи, були й інші важливі новації, які стосувалися й Тупичівської школи: безкоштовність та обов'язковість шкільної освіти для всіх дітей, скасування всіх вступних, перехідних та випускних екзаменів. Вперше в освітній практиці вводився принцип безперервності освіти: вся освітньо-виховна система від дитячого садка до університету була єдиною школою, однією безперервною «драбиною». Це означає, що всі діти повинні вступати в один і той же тип школи і починати свою освіту однаково.

Трансформації у суспільно-політичному (спроби відмовитися від жорсткої сталінської тоталітарної системи, стати на шлях реформування у напрямку лібералізації, демократизації, гуманізації) та соціально-економічному (підйом промисловості та сільського господарства, орієнтація на соціальні потреби та інтереси суспільства, прагнення подолати відставання в галузі науки та техніки від країн Заходу) житті суспільства в середині 50-х рр. XX ст. зумовили формування нового освітнього замовлення – підготовка високоосвічених та кваліфікованих спеціалістів. Це, водночас, вимагало змін у системі шкільної освіти, зокрема початкової, перегляду освітньої політики.

На початку 50-х рр. XX ст. початкова освіта внаслідок переходу до обов'язкової семирічної (1949) та середньої освіти (1952) втрачає функціональну самостійність і стає базовою складовою загальної освіти. Вона орієнтована не на розгляд закінченого кола знань, а сприймається як

підготовчий щабель до наступних класів школи. Це не лише зумовило зміну його організаційно-педагогічних засад, а й внесло корективи до освітньої політики на цьому рівні. У законодавчих та нормативних документах розгляд питань початкової освіти відбувається у контексті шкільної освіти.

Після тривалої перерви у 1954–1955 навчальному році з метою реалізації політехнічного принципу навчання у загальноосвітніх школах відновлено уроки трудового навчання. У курс початкової освіти повернуто вивчення навчального предмета «Ручна праця», завдання якого полягали в ознайомленні молодших школярів з основами політехнічних знань, формуванні у них трудових умінь та навичок, вихованні любові до праці. Перед початком 1956–1957 навчального року повсюдно проведено серпневі наради вчителів, де розглядалося питання про подолання культу особи у навчально-виховній роботі. З цієї причини було переглянуто навчальні програми, підручники та пісенний репертуар для школи.

Однак, проаналізувавши навчальну літературу для початкових класів, видану в наступні роки, можна побачити, що зі сторінок підручників зникло ім'я Сталіна, натомість – з'явилося М. Хрущова. Зокрема, у букварі та книгах для читання для молодших школярів містилися тексти про нового політичного лідера, його портрети. Зазначимо також, що перманентним залишався культ Леніна. Цьому не завадили партійні постанови та рішення про викриття культу особи. Як і раніше, тривала робота зі створення шкільних ленінських залів, кімнат та куточків; наповнення навчальних приміщень плакатами, портретами, бюстами великого вождя. Канонізація ленінізму проходила лейтмотивом через весь навчально-виховний процес, починаючи з перших днів навчання дітей у школі, про що свідчать навчальні програми та зміст підручників для I–IV класів.

Подальшим кроком на шляху перебудови шкільної освіти стала ухвала Ради Міністрів СРСР «Про запровадження спільного навчання у школах Української РСР» (9 липня 1954 р.), згідно з якою скасовано роздільне навчання хлопчиків та дівчаток [3]. Із 1954–1955 навчального року всі учні

початкових класів були включені до системи спільного навчання, що залишається незмінним і сьогодні. Зазначимо, що така організація навчально-виховного процесу сприяла повноцінній гендерній соціалізації дівчаток та хлопчиків, а також мала виховне значення, створила природнішу обстановку в школі [52, с. 89].

У зв'язку з необхідністю організації позаурочної діяльності молодших школярів і, ймовірно, для припинення стихійного виникнення різних форм громадського виховання, забезпечення контролю за їх діяльністю з боку державних органів Рада Міністрів УРСР у 1956 р. дозволила створювати у загальноосвітніх школах спеціальні групи для учнів I–IV класів із продовженим перебуванням у школі. У Положенні про спеціальні групи продовженого перебування учнів у школах міст Києва, Севастополя та обласних центрів УРСР (12 березня 1956 р.) та Положення про групу продовженого перебування учнів при школах системи Міністерства освіти УРСР (26 грудня 1956 р.) визначено порядок їхнього створення та організації діяльності.

Важливою віхою у розвитку шкільної освіти на місцях став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на якому висунуто ідею реформування освітньої системи, визначено нові завдання школи як школи трудової і політехнічної. У директивах з'їзду увага наголошувалась на необхідності здійснення загальної середньої освіти, ліквідації відриву навчання від життя, залученні учнів до суспільно-корисної праці, підвищенні якості навчання та виховання школярів, зміцненні матеріально-технічної бази шкіл.

Після широкого обговорення педагогічною громадськістю нового проекту реформи Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (24 грудня 1958 р.). Стратегічні ідеї загальносоюзного закону покладені в основу «українського варіанту», затвердженого Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. Так, законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в УРСР»

передбачалося введення замість обов'язкової семирічної восьмирічної освіти для дітей та підлітків від 7 до 15–16 років у сільських школах. Цей перехід планувалося розпочати з 1959–1960 навчального року та закінчити протягом трьох наступних років. Передбачалося, що основним типом школи, де можна буде здобути початкову і надалі восьмирічну освіту, стане восьмирічна школа – неповний середній загальноосвітній трудовий політехнічний навчальний заклад. Восьмирічна школа, починаючи вже з початкових класів, повинна була давати учням міцні засади загальноосвітніх та політехнічних знань, виховувати у них любов до праці та готовність до суспільно корисної діяльності, здійснювати моральне, фізичне та естетичне виховання дітей.

Позитивним в законі було передбачення підвищення ролі школи у формуванні та розвитку творчих здібностей, ініціативи та самостійності учнів. Заслуговує на увагу ст. 43, в якій наголошувалося на необхідності підготовки вчителів початкових класів у педагогічних інститутах та, надалі, забезпечення школи фахівцями з вищою освітою [58]. При цьому негативно оцінюємо ст. 9, яка нібито надавала право учням навчатись рідною мовою, а батькам обирати мову навчання дітей, але насправді вона стала своєрідним інструментом планомірної русифікації української школи.

Вчителі велику увагу звернули на боротьбу за грамотність учнів, за підвищення культури усного та писемного мовлення. З цією метою вчителі широко практикували цікаві види робіт: граматично-стилістичні вправи, різні граматичні розбори, письмові роботи на задану граматичну тему, вільні та творчі диктанти, твори, різні види робіт, пов'язані з літературним читанням (складання планів, підбір та виписка цитат, усні та письмові перекази окремих уривків творів, складання ділових паперів) та ін. Поступово акцентувалася увага на вивченні морфології, стали широко застосовувати морфологічний та синтаксичний розбір речень.

Значно покращилося за роки введення семирічної освіти у школі викладання математики та фізики. На уроках математики вчителі здійснювали як навчальні цілі, так й виховні, підбираючи завдання такого

змісту, які показували зростання в Україні промисловості, сільського господарства, культурне будівництво, підняття матеріального добробуту трудящих та інших. Здійснюючи боротьбу з формалізмом у навчанні, вчителі математики під час уроків широко застосовували наочні посібники, прищеплювали учням практичні навички.

Виховна робота проводилася у процесі викладання програмного матеріалу з окремих навчальних предметів. У процесі навчання вчителі виховували учнів у дусі радянського патріотизму та радянської національної гордості, у дусі дружби народів СРСР та ненависті до ворогів, у дусі соціалістичного гуманізму та пролетарського інтернаціоналізму, прищеплювали любов до праці, до навчання, виховували людину, формували діалектико-матеріалістичний світогляд [41].

Ригідність концептуальної схеми радянського курсу історії, консервативно-охоронної за своїм характером, могла задовольняти завдання формування громадянської ідентичності на відносно стабільному етапі розвитку суспільства. Однак одновимірною картина історичного процесу, яка рясніє ідеологічними штампами у викладі подій минулого, не могла не викликати недовіри, яка зростала, у порівнянні з реальними процесами, що відбувалися в суспільстві.

Водночас у школі значно підвищився рівень виховної роботи в позанавчальний час. Великий позитивний досвід був накопичений у роботі з піонерами, комсомольцями, у різних видах позакласної роботи – гурткової та масової. Особливо важливим був досвід виховної роботи класного керівника, роль якого в успіху цієї роботи була вирішальною [58, с. 49].

У цей період класні керівники багато працювали над втіленням у життя «Правил для учнів». Для цього вони широко застосовували різні форми та методи: переконання, для чого проводили бесіди про зміст «Правил», читали статті, оповідання, що розкривають найкращі риси радянської людини, відвідували з учнями кіно, окремі правила поведінки підкріплювали прикладами героїки праці в промисловості та сільському господарстві,

прикладми героїки Другої світової війни використовували позитивні приклади зі шкільного життя.

Робота класних керівників у роки семирічки в с. Тупичеві значно посилилася та набула різнобічного характеру. Класні керівники проводили політінформації, бесіди, присвячені життю та діяльності видатних діячів держави, революційним подіям, читали лекції, доповіді на різні теми, організовували зустрічі з ветеранами праці, передовиками промисловості та сільського господарства, читали та обговорювалися з учнями художні твори, випускали класні настінні газети. Окрім цього, проводили виховну роботу з окремими учнями.

На заняттях літературних гуртків розбиралися твори класиків російської та української літератури, твори радянських письменників післявоєнного періоду, лауреатів премій, проводилися літературні вечори, організовувалися диспути, зустрічі з письменниками, випускалися альманахи, альбоми, члени гуртків писали твори, вірші. Історико-краєзнавчі гуртки знайомили учнів із історичними пам'ятками рідного краю, допомагали глибше вивчити історичне минуле села, району, області. Вони організовували екскурсії вивчення рідного краю, в колгоспи, радгоспи, на фабрики, заводи тощо.

Отже, введення в дію семирічного навчання сприяло втраті функціональної самостійності і стало базовою складовою загальної середньої освіти. По особливому проходило вивчення історії. Вчителі велику увагу звернули на боротьбу за грамотність учнів, за підвищення культури усного та писемного мовлення. З цією метою педагоги широко практикували цікаві види робіт: письмові роботи на задану граматичну тему, вільні та творчі диктанти, твори, різні види робіт, пов'язані з літературним читанням та інше. Робота класних керівників у роки семирічки в с. Тупичеві значно посилилася та набула різнобічного характеру. Класні керівники проводили політінформації, бесіди, присвячені життю та діяльності видатних діячів держави, революційним подіям, читали лекції, доповіді на різні теми,

організовували зустрічі з ветеранами праці, передовиками промисловості та сільського господарства, читали та обговорювалися з учнями художні твори, випускали настінні газети.

2.3 Організація 10-річного та 11-річного терміну навчання у тупичівській школі

Відповідно до радянських стандартів, навчання у школі ділилося на три етапи. Молодша школа з 1969 р. тривала три навчальні роки – з 1 по 3 класи. Далі до 7–8 класів учні здобували неповну середню освіту, а потім у 9 та 10 класі завершували навчання у середній школі. На початку 80-х рр. ХХ ст. початкові класи розширили до четвертого включно, але загальна тривалість шкільної освіти зберігалася – 10 років навчання.

Десятирічне навчання в с. Тупичеві, за свідченням очевидців, було запроваджено в 2-й половині 1930-х рр:

- 1–4 класи – початкова школа;
- 5–7 класи – неповна середня освіта;
- 8–10 класи – середня освіта.

Це була єдина середня школа відносно навколишніх сіл. До с. Тупичева ходили навчатися із с. Дирчина, с. Макишина, с. Смяча, с. Звеничева, с. Конотопа, с. Івашківки та інших населених пунктів. Гуртожитку не було, учні винаймали житло. Перший випуск 10 класу відбувся у 1938 р. До Другої світової війни в школі було 4 випуски, а це – 220 учнів. Після переможного закінчення Другої світової війни робота щодо вдосконалення викладання шкільної історії на користь політичної соціалізації молоді, як і раніше, займала одне з пріоритетних місць в освітній політиці школи. У школі з'явилися нові акценти, пов'язані з переходом до мирного життя, необхідністю відновлення зруйнованого народного господарства. Однак чималою мірою енергія витрачалася на пристосування до численних реорганізацій, які торкнулися школи як освітньої одиниці.

У Тупичівській школі в 1957–1958 рр. було відкрито вечірню та заочну школи, які функціонували до 1977 р., а згодом були переведені до м. Городні.

У 1960-х рр. на базі навчального закладу був заснований табір праці та відпочинку, який проіснував до 1987 р. У 1972 р. організували приміщення гуртожитку і автокласу. Відтоді й до 2009 р. в школі викладали автосправу.

Вже 1986 р. було прийнято рішення наближати радянську шкільну освіту до західної системи навчання дітей, де школа триває 11 років. Проте здійснили це радянські чиновники нелогічним способом: програму початкових класів знову стиснули до трьох років, після чого діти «перестрибували» рік і одразу починали опановувати теми та предмети 5 класу. Останній рік такого навчання вважався одинадцятим. Так з'являється 11-й клас, що не прижився в шістдесяті роки, зі зрушенням усіх класів, починаючи з четвертого, на рік вперед (4-й став п'ятим, 5-й – шостим і т.д. до 10-го, який став 11-м).

Технічно за батьками та вчителями залишали можливість відправити дитину до 4 класу. Але це за фактом був клас для тих, хто не справлявся з навчальною програмою. Тому й батьки не хотіли залишати дітей на цей додатковий рік, бо вважали це ганебним, і вчителі не прагнули брати на себе додаткове навантаження. Тож на практиці 4-х класів у школі не було, тож у 1989 р. цю опцію скасували та залишили 11-річну освіту, яка насправді тривала 10 років [30].

Особливого значення надавалося диференційованому підходу до учнів (з урахуванням вроджених якостей та здібностей, а також особливостей характеру, сформованого родинним вихованням), забезпеченню єдності трудового виховання у школі та сім'ї, спрямованого на формування в учнів тогочасної *«індустріальної культури»*. Історія, як навчальний предмет, була додана до програми, окремі її аспекти увійшли в суспільствознавство, як науку про зміну суспільно-економічних формацій. Суспільствознавство включало такі тематичні блоки, як історія культури і техніки, країнознавство та економіку, що розглядалися в історичній ретроспективі.

Таким чином, зміни в проведенні навчання залежали від радянських стандартів в освіті. На початку 80-х рр. ХХ ст. початкові класи розширили до

четвертого включно, але загальна тривалість шкільної освіти зберігалася – 10 років навчання. У 1986 р. було вирішено наближати радянську шкільну освіту до західної системи навчання дітей, де навчання у школах триває 11 років. У Тупичівській школі в 1957–1958 рр. відкриті вечірня і заочна школи, які діяли фактично 20 років.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ШКОЛИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Комунальний заклад «Тупичівський ліцей» розміщено в кількох приміщеннях. Навчальні кабінети, спортивний і актовий зали, кабінет директора, методичний кабінет, учительська знаходяться в центральному двоповерховому приміщенні. Класи для занять початкової ланки, бібліотека, майстерні та їдальня – в окремих пристосованих приміщеннях [30]. Комп'ютерний клас у школі відкрито в 1989 р., поновлено новими комп'ютерами та навчально-презентаційним інтерактивним комплексом в 2008 та 2012 рр.

З 2000 р. за ініціативи учителів було розпочато пошук картин художників-земляків. Так з'явилася картинна галерея місцевих митців, де представлені роботи О.М. Бойка, Г.А. Довгопола, Г.К. Лопухівського, В.М. Стрілка, О.Я. Дорошка, В.І. Лоцмана, М.М. Дробнохода, П.Ф. Олійника, В.І. Інютіна, В.І. Седня, В.М. Шакало, О.К. Фурса. У 2005 р. вийшла збірка педагога школи і поета Г.К. Лопухівського «Зростив мене в росах Тупичів» [59, с. 30].

Випускники Тупичівської школи працюють в різних галузях народного господарства, науки та культури. Серед них є відомі письменники П.О. Дорошко, І.Ф. Стаднюк, професор і доктор географічних наук О.Т. Діброва, академік НАН України, доктор хімічних наук В.В. Стрелко, професори М.М. Мурач і М.І. Акіменко, ректор республіканського університету перепідготовки педагогічних кадрів шкіл, професор М.І. Дробноход, художник О.Я. Дорошко, поет і мовознавець А.К. Мойсієнко, поет З.Кац, доцент кандидат фармацевтичних наук В.О. Янченко, кандидат історичних наук Т.Ф. Дорохіна [30].

Тупичівський ліцей працює в одну зміну. Кількість класів з інклюзивним навчанням – 4. Кількість учнів із особливими освітніми

потребами в класах з інклюзивним навчанням – 6. Кількість асистентів вчителя – 4.

Згідно з освітньою програмою у закладі освіти запроваджено поглиблене вивчення історії, української мови і літератури, якими охоплено 60 учнів (історичним профілем охоплено 18 учнів; філологічним – 42 учні). Кількість гуртків, які працюють на базі закладу 4: «Джура», «Спортивні ігри», «Юний знавець технічної творчості», «Естрадна пісня».

Освітній процес забезпечують 29 педагогічних працівників. Вищу кваліфікаційну категорію мають 13 вчителів; першу кваліфікаційну категорію – 7, другу – 4, спеціаліст – 3, бакалавр – 1, магістр – 1 [30].

Сучасний етап розвитку і функціонування Тупичівського ліцею відповідає періоду незалежності України й розвитку освітньої політики держави. Загалом виховання і навчання підрастаючого покоління відбувається через призму духовно-культурного виховання особистості.

В основі поняття «духовність» лежить слово «дух». В «Енциклопедії Сучасної України» дух трактується як *«філософська категорія; потенціал творчої активності – перехід від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється всередині людської діяльності»* [23]. Слово «духовність» означає вищий рівень розвитку та саморегуляції зрілої особистості, на якому основними мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності стають вищі людські цінності, що перебувають між собою у неієрархічних взаєминах. Вже в цій багатозначності слова «дух» спочатку закладено можливість найширшого тлумачення та застосування поняття «духовність».

Необхідно розрізняти категорії *«духовність суспільства»* та *«духовність людини»*, хоча вони багато в чому доповнюють одна одну. Так, духовність суспільства включає бібліотеки, музеї, театри, культурні установи, заклади освіти і науки. Її сутність є зв'язок часів, наступність поколінь, сукупність культурних цінностей та соціальних інститутів.

Духовність покликана олюднювати людину. Її ознаками є наявність складних міжособистісних та міжгрупових соціальних зв'язків, захищеність слабких, поєднання суверенності особистості та соціальних інститутів, дбайливе ставлення до навколишнього середовища, життя за принципом *«не нашкодь»*.

Школа повинна займатися не лише передачею знань і збільшенням обсягу пам'яті дитини, її надзавдання полягає в тому, щоб запалити *«внутрішній вогонь»* кожного учня для самостійного становлення особистістю. Для цього учні мають займатися самоосвітою, самопізнанням, пошуком істини, фізичним і духовним, культурним самовдосконаленням.

Кожен народ виробив свою культуру для самоудосконалення людини. Поза культурою не може бути руху у бік духовності. Можна сміливо сказати, що *«духовність»* і *«культура»* є споріднені поняття. Це не академічні абстракції, а реалії буття. Їх можна розглядати як стрижень або основу, які сприяють упорядкуванню повсякденної життєдіяльності та протистоянню хаосу буття. Культура у вузькому значенні слова – це те, що *«підносить»*, возвеличує людину. Словосполучення *«традиційна культура»* можна порівняти зі словосполученням *«мокра вода»* або *«гарячий вогонь»*, адже поза традиціями немає культури.

Культура – те, чого немає у природі. Вона штучна, синкретична, є цілісною системою, охоплює соціальну та духовну сфери. У ній все наведено і проявляється – традиції, звичаї, обряди, ритуали, етнопсихологія, етнопедagogіка, етномедицина, національна кухня, фольклор, символи, міфологія та табу.

Культура – це те, що обробляється, відтворюється [37]. У житті людини культура виконує сенсоутворюючу функцію, упорядковує внутрішній світ та повсякденну поведінку. Це те, що підносить людину. Основна функція культури – людинотворча. Якщо немає культури, то немає й людини. Культура народу спрямована на формування моральності, працьовитості, здорового способу життя. Тому нескладно зрозуміти, що духовна людина обов'язково є носієм національної культури.

Носій національної культури – це людина, яка шанує старших, має захоплено-поетичне сприйняття світу, це патріот своєї Батьківщини, його сутність полягає не тільки в переживанні піднесених почуттів, пов'язаних з природою рідного краю, або ностальгії при розлуці, але, насамперед, у дбайливому ставленні до надбання предків, засвоєння їхньої культури, діяльності в ім'я піднесення матеріального та духовного добробуту народу, зміцнення традицій Батьківщини, діяльності з охорони довкілля, підвищення авторитету своєї держави в очах інших народів.

Сучасна школа покликана спонукати учня стати на шлях сходження до своєї істинної (тобто людської) природи, щоб самостійно звільнитися від своїх негативних якостей, щоб здобути духовну свободу через пізнання самого себе і навколишнього світу, здобути почуття власної гідності. Дитина повинна уявляти собі шлях самовдосконалення, шлях самостворення як цілісної особистості. Цілісність передбачає наявність розуму, залучення людини у всі сфери суспільного життя та розвиток всіх своїх людських якостей. Школа створює власне освітнє середовище як особливу дитячу культуру та організує життя дітей так, що реалізуються потреби, які у звичайному житті не реалізовані.

У сучасних умовах стихійний негативний вплив на школярів надають і нестабільні прояви агресії в суспільстві, і сім'ї, що розпадаються, і аморальна поведінка дорослих, котрі знаходяться поряд з дитиною, деякі засоби масової інформації та комунікації. Такі несприятливі явища в суспільстві висувають нові вимоги до виховання та розвитку особистості дитини, трансформування її поглядів на навколишню дійсність, зміни її ставлення до людей, себе та власної діяльності. Зростає потреба у стабільному розвитку громадянського суспільства, закріплення та збереження соціально-політичних аспектів, що характеризують громадянське суспільство, насамперед прагнення до певних ідеалів, активність та участь у суспільному та політичному житті держави [4]. Деякі теоретики та практики освіти відстоюють позицію заперечення необхідності у школі виховної роботи та переносять всю свою увагу лише на

проблеми навчання, акцентуючи увагу на технологізації освіти. Однак цілком очевидно, що школа навіть у сільській місцевості завжди була, є та буде навчально-виховною установою, відповідальною не лише за навчання дітей, а й за становлення особи дитини.

Місія Тупичівського ліцею в сучасних реаліях, соціальна мета полягає у підготовці молодого покоління до життя та успішної самореалізації у суспільстві, соціалізації особистості, трансляції культурної спадщини та цінностей українського народу, рідного краю. При цьому, на концептуальному рівні і в повсякденній практиці школа спиралася і спирається на традиційні гуманістичні цінності і на образ, що має глибокі історико-культурні підстави, всебічно розвиненої особистості, людини, котра володіє широким кругозором, різноманітними навичками та інтересами [41].

Безумовно, в період розвитку освіти за роки незалежності України ця мета реалізується в умовах, пов'язаних із соціально-структурними змінами в суспільстві, посиленням елітарності освіти, модифікацією соціально-професійної структури суспільства, полікультурністю середовища, що актуалізує цілу низку завдань, які вирішує Тупичівський ліцей як педагогічна система на рівні адміністрації, соціального партнерства, вчителів, учнів та батьків.

Зупинимось докладніше на деяких концептуальних засадах організації освітнього процесу в Тупичівському ліцеї у контексті духовно-морального та культурного виховання учнів:

- насамперед, реалізація освітнього процесу базується на вихованні в учнів прихильності до загальнолюдських цінностей, які є найзагальнішими, універсальними, що виражають інтереси всього людства. Вони притаманні життєдіяльності людей різних історичних епох, соціально-економічних укладів і в цій якості виступають імперативом збереження та розвитку цивілізації. Ці цінності є моральними вимогами, пов'язаними з ідеалами гуманізму, справедливості та гідності особистості;

- основою педагогічної діяльності учасників освітнього процесу є знання вікових психологічних особливостей учнів, розуміння механізмів активної мисленнєвої діяльності, поведінкових моделей та реакцій. Педагогічна діяльність спрямована на розкриття здібностей кожного учня ліцею, включення до процесу осмислення себе та свого місця в суспільстві, формування активної громадянської позиції, виховання особистості, здатної приймати рішення у ситуаціях морального вибору та нести відповідальність за ці рішення перед собою, суспільством, державою. У зв'язку з цим розвиток екзистенційної сфери, що виконує функцію відбору ідей та ціннісних орієнтацій, визначається як «вибір» особистістю однієї з незліченних можливостей своїх поведінкових актів, через які людина протягом усього життя досягає свою сутність і характеризується вмінням людини керувати своїми фізичними та психічними станами, вмінням утримувати їх на належному рівні, гармонією почуттів та вчинків, слів та справ, і є важливим виховним завданням;

- формування в процесі виховання та навчання твердих світоглядних позицій та моральних переконань учнів, що передбачають ерудованість у різних галузях знань, насамперед – у гуманітарних науках, які вивчають людину у різних її проявах, що дозволяє призвести до позитивного трансформування поглядів учнів Тупичівського ліцею на навколишню дійсність, зміни відносин до оточуючих і себе. Вирішення цих завдань складає основи вивчення національної культури, православних традицій духовно-морального і культурного становлення особистості. Створення таких умов сприяє зміцненню почуття причетності громадян до великої історії та культури, забезпечує наступність поколінь українців, виховання громадянина, який любить свою Батьківщину та сім'ю, котрий має активну життєву позицію;

- спрямованість на розвиток готовності та здатності до духовного розвитку, морального самовдосконалення і культурного наповнення, самооцінки, розуміння сенсу свого життя, індивідуально-відповідальної

поведінки; здатність до реалізації творчого потенціалу в духовній та предметно-продуктивній діяльності забезпечується за допомогою розвитку ціннісного ставлення до людей, спілкування, сім'ї, культури та релігії українського народу. Зазначимо, що поняття «*ставлення до людей*» тісно пов'язане з міжособистісними відносинами, які виникають і складаються на основі певних почуттів, що зароджуються у людей один до одного. Почуття можуть бути як позитивними – солідарність, злагода, зняття напруги, так і негативними – демонстрація антагонізму, незгода, створення напруги. І в зв'язку з цим виникає необхідність освоєння учнями форм суспільної поведінки, що відображають гуманістичну спрямованість їх особи; «*спілкування*» як цінність ми розглядаємо як складний багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, що породжується потребою спільної діяльності і включає три основні функції – *комунікацію* (обмін інформацією), *інтерацію* (обмін діями) і соціальну перцепцію (сприйняття та розуміння партнера); сім'я – культивована у суспільстві сукупність уявлень, які впливають на вибір цілей, способів організації життєдіяльності та взаємодії між родичами, пов'язаними тісними сімейними узами. Традиційними сімейними цінностями прийнято вважати любов і довіру, повагу та взаєморозуміння, підтримку та турботу, чесність та щирість між членами сім'ї; дозвілля – вільний час, призначений для рекреаційної та відновлювальної діяльності людини на її власний розсуд.

Гуманістична спрямованість особистості полягає в розрізненості ними добра і зла, володінні високим рівнем духовно-морального розвитку, що виявляється у всебічному розвитку.

Методологічну базу організації виховної роботи з учнями Тупичівського ліцею складають: системний, особистісно-діяльнісний та культурологічний підходи. На основі системного підходу всі компоненти освітнього середовища школи проектуються та реалізуються в контексті ідей духовно-морального і культурного виховання учнів. Особистісно-діяльнісний підхід передбачає спрямованість навчання в розвитку якостей,

притаманних для творчого індивіда. Це вміння розмірковувати, вибудовувати, творити та інше.

Культурологічний підхід полягає у визнанні пріоритету культури в освітньому процесі, де у процесі виховання та навчання виробляється поведінка з урахуванням національних та суспільних зразків поведінки. Учні Тупичівського ліцею вивчаючи культуру, продовжують її розвивати, збагачуючи знання, формуючи психічні образи.

Змістовий компонент вивчення духовності й культури включає наповнення базових та варіативних дисциплін та розробку навчально-методичного оснащення навчально-виховного процесу, відбір навчальної та методичної літератури на основі ідей духовно-морального і культурного розвитку особистості учнів школи. Основою реалізації ідей духовного і культурного виховання у контексті залучення до національної культури та цінностей є предмети «Я у світі», «Суспільствознавство», «Етика», «Краєзнавство», «Література», «Мистецтво», які передбачені Типовою освітньою програмою, розробленою під керівництвом О.Я. Савченко [69].

У сучасних соціокультурних умовах суспільство виділяє якісно нові вимоги до педагога, рівня його освіти, професіоналізму, ціннісних орієнтацій, духовно-моральної та комунікативної культури, які стають невід'ємною частиною його життєдіяльності [4]. Вчителі школи та адміністрація щорічно беруть участь у семінарах, науково-практичних конференціях з проблем духовно-морального і культурного виховання учнів, проходять курси підвищення кваліфікації. Ефективність педагогічної діяльності колективу підтверджується відгуками учнів та батьків, визнанням адміністрації громади і району.

Психологічні умови передбачають створення на заняттях, присвячених вивченню основ етики, моралі та культури, атмосфери довіри, відкритості, позитивного настрою за допомогою встановлення між педагогом та учнями суб'єкт-суб'єктними відносинами та використання різних форм організації освітньої діяльності.

Технічні умови передбачають оснащеність освітньої діяльності технічними засобами навчання (інтерактивні дошки, комп'ютери, магнітофони, диктофони, телевізори, проектори, кінокамери, фотоапарати, Інтернет). Ще одним важливим компонентом системи є форми організації навчально-виховної роботи з учнями, які здійснюють низку важливих функцій. До них відносяться:

- навчально-освітня – створення найкращих умов передачі учням навчального матеріалу та його освоєння ними;
- виховна – послідовне введення учнів у різноманітні види діяльності, формування позитивних якостей особистості;
- розвиваюча – послідовне ускладнення змісту навчально-виховних занять у сукупності з активними методами подання навчального матеріалу;
- психологічна – вироблення, виходячи з індивідуальних особливостей психіки учнів, певного діяльнісного біоритму;
- стимулююча – мобілізація учнів на активне засвоєння навчального матеріалу;
- організаційна – чітка організація методичного подання навчального матеріалу, суворий відбір допоміжних засобів навчання;
- інтегруючо-диференціююча – колективна та індивідуальна діяльність дітей, обмін інформацією, індивідуальний та диференційований підхід до учнів;
- систематизуюча та структуруюча – розбивка всього навчального матеріалу за темами, годинами та формами організації;
- доповнююча та координуюча функції – форми організації доповнюють та коригують одна другу [32, с. 283].

Вибір форм освітньої діяльності в умовах Тупичівського ліцею залежить від специфіки поставлених перед педагогами мети та завдань. До колективних форм роботи належать: урок, факультатив, гурток, семінар, практикум, конкурс, олімпіада, конференція, свята, навчальні екскурсії та інше. Зазвичай, екскурсії, водночас, діляться за місцем у навчальній

програми: вступні, поточні, узагальнюючі; за змістом: предметні (один об'єкт), комплексні (кілька об'єктів); за місцем проведення: природничі, краєзнавчі, культурологічні. Вони використовуються на будь-якому етапі освітньої діяльності з метою вступу до теми як спосіб отримання нової інформації для закріплення та поглиблення вже наявних знань учнів. Наприклад, до програми освітньої діяльності включені екскурсійні та краєзнавчі поїздки історичними та культурними місцями Чернігівської області та України.

Для досягнення найкращих результатів у навчально-виховній роботі необхідною умовою є реалізація принципу єдності навчання та виховання, який передбачає оптимальний підбір методів, прийомів та технологій, що становлять основу освітньої діяльності, а також принципу метапредметної інтеграції змісту, мотиваційно-творчої активності учнів Тупичівського ліцею.

Не менше 25% часу на заняттях відводиться активним та інтерактивним методам і формам проведення занять. Активні та інтерактивні форми й методи у процесі виховання та навчання нерозривно пов'язані один із одним. Їхня сукупність утворює певний вид занять, на яких здійснюється активне навчання учнів. Методи наповнюють форми конкретним змістом, а форми впливають на якість методів. Якщо на заняттях певної форми використовуються активні методи, можна досягти значної активізації освітнього процесу, зростання його ефективності. І тут сама форма занять набуває активного характеру [9]. Водночас використання активних та інтерактивних освітніх технологій розвиває критичне мислення та вміння давати оцінку та раціональні рішення складним суспільно-цивільним процесам.

Уміле поєднання педагогом вищезгаданих методів дозволяє:

- виявити школярам у змісті навчального матеріалу провідну світоглядну та культурну ідею;

- дає можливість вчителю чітко виділити значущі якості особистості, що підлягають формуванню в процесі освоєння дітьми того або іншого навчального гуманітарного курсу;
- підібрати необхідну сукупність фактів та прикладів, які забезпечують досягнення виховних цілей;
- встановити зв'язок між виховними цілями цього, попереднього та наступного курсів;
- встановити органічний зв'язок навчального матеріалу із життям;
- широко використовувати засоби наочності та інтерактивні засоби для виховання в учнів інтересу до знань про духовність, мораль, культуру;
- формувати в учнів позитивне ставлення до навчальної діяльності;
- виховувати на уроці культуру розумової праці;
- формувати колективні взаємини між учнями, які відображатимуть основи духовного та культурного їх розвитку під час навчання [6; 71].

Всі ці форми та методи дозволяють ефективно вирішувати завдання, спрямовані на реалізацію мети виховання, відтворювати національні традиції, здійснювати профілактику асоціальної поведінки учнів, протидіяти проникненню негативних соціальних явищ у середовище дітей, підлітків та молоді.

Багаторічний досвід Тупичівського ліцею доводить його готовність ефективно забезпечувати формування у вихованців духовної, моральної, культурної безпеки особистості, успішну соціалізацію учнів, що зрештою сприяє підвищенню у випускників відповідальності за долю краю і країни, підвищення рівня консолідації суспільства для збереження духовних, моральних і культурних цінностей народу.

Ідентичність особистості учнів формується освоєнням культури рідного краю та українського народу, тому вчителі школи мають варіативний вибір у відборі та інтерпретації матеріалу з урахуванням тематики, яка вивчається. Українська ідентичність формується спільністю української мови, усвідомленням спільності території та історичної долі народу.

Необхідно також розуміти, що українська культура позиціонується у світі раніше всього через російську культуру, з урахуванням діалогу з культурами різних народів країни.

Освоєння української мови та української культури лежить в основі пізнання української культури для будь-якого етносу, який живе в Україні. Причому треба враховувати те, що українська культура створювалася представниками різних історичних періодів, у взаємодії різних культурних впливів. На прикладі розвитку культури, творчості багатьох її діячів школярі Тупичева можуть зрозуміти процес взаємодії етнічного та українського в культурі та в освіті, у самих собі.

Важливим є взаємозв'язок етнохудожнього та історико-світоглядного освоєння народної культури, який у різні періоди життя учнів реалізується в різній пропорції: у початковій школі домінує художнє пізнання, підкріплене знайомством з історичною основою та світоглядним корінням, в повній середній школі посилюється історико-світоглядне та полікультурне освоєння. Далі в основній школі відбувається проектування культурної проблематики як освітнього модуля у різних базисних дисциплінах (у вивченні мови, літератури, історії, географії, музики, технологій) і в самостійному предметі культурологічної спрямованості Тупичівського краю й України загалом, що вивчається послідовно протягом декількох років.

У старшому підлітковому віці важливим є процес осмислення входження рідної етнокультури в світову у цілісному контексті, зіставлення культур, з діалогом минулого і сьогодення, з аналітичним і критичним ракурсом вивчення. Поглиблення етнокультурного контексту відбувається шляхом вивчення творів літератури та мистецтва (на уроках літератури, при вивченні предмета «Світова література»), в обговоренні історії України та народознавчої проблематики.

Окрім класно-урочної системи навчання, велику роль відіграє позаурочна освітня діяльність (їй відводять до 25% у стандарті загальної середньої освіти). У ній реалізація потенціалу освітнього середовища є

надзвичайно високою. Учні Тупичівського ліцею освоюють культурну проблематику в проектній, дослідній, студійній, екскурсійній діяльності. Ефективними формами культурної освіти у шкільному середовищі є фольклорний ансамбль (зразковий оркестр духових інструментів), театр, картинна галерея, народний календар, фестивалі, свята, конкурси тощо. Залученість школярів у ці колективні форми дає їм можливість об'єднатися у спільній справі, пов'язаній з історико-культурними явищами, а функціонування таких форм в стінах школи створює діалогічне середовище, насичене духовною енергією, виховним і культурним змістом.

Обговорення духовних, моральних, культурних проблем, освоєння культурної спадщини сприяє формуванню культурної компетентності, української ідентичності у розумінні учнями культурної ідентичності; впливає на виховання особистісних якостей патріотизму та толерантності.

Важливе місце у цих процесах займає бібліотека закладу і залучення учнів до неї. Бібліотечний фонд складають майже 4500 книжок [30]. У вузькому значенні культуру читання учнів можна сформулювати як здатність сприймати, розуміти та аналізувати вербальну інформацію, надану у письмовому, друкованому та електронному форматі. Таким чином, культура читання – соціокультурне явище, основу якого становить діяльнісний пізнавальний процес, що визначає рівень інтелектуального та духовного розвитку суспільства.

Найважливішими складовими культури читання є сприйняття розуміння, інтерпретації тексту прочитаного. Рівень сприйняття визначається соціокультурним та читацьким досвідом людини. Процес сприйняття передбачає формування образів, загальної картини, що породжуються у розпізнаванні текстів. Важливу роль відіграють і власні емоційні, естетичні оцінки прочитаного. Вищий рівень культури читання характеризується формуванням творчого сприйняття, тобто здатністю створювати нові образи, нову реальність. Таке можливе лише за активної роботи мислення у процесі читання. У результаті формується прогностичне чи «творче» бачення,

«прочитання», яке виробляється в процесі читання текстів художньої та наукової літератури.

У змістовній структурі культурного поля особистості учнів велике значення має освоєння духовно-моральних основ культури, культуровідповідності поведінки, ставлення до людей, до природи. Їхнє вивчення у традиціях культурної спадщини народу допомагає учням Тупичівського ліцею в подальшому вибудовувати стратегію життя в усвідомленні розвитку культури та історії країни. Міжпредметні зв'язки базисних та спеціалізованих курсів народознавчої, історико-краєзнавчої, культурологічної спрямованості, взаємодія навчальної та позанавчальної виховно-освітньої діяльності забезпечує систематичність та системність процесу культурної освіти та виховання в Тупичівському ліцеї. Проектування його змісту у цьому напрямі відповідає природі філогенезу культури та онтогенезу розвитку особистості учнів, і навіть її багаторівневої ідентифікації.

Щороку в ліцеї зростає інтерес до вивчення рідного краю. Серед різноманітних засобів, що сприяють формуванню нової людини, особливе місце належить туризму та краєзнавству, які займають міцні позиції у навчально-виховному процесі у школі. Туризм і краєзнавство є одним із пріоритетних напрямів, ця справа не нова, але новизна полягає в тому, що має ширшу педагогічну ідею щодо виховання духовності, поваги та любові до рідного краю.

Пришкільний табір «Патріот» діє в історико-краєзнавчому напрямку. З цією метою у таборі працює краєзнавчий гурток, було організовано роботу з вивчення історії Тупичівського краю, проведено музейні екскурсії. Розроблений та реалізований дослідницький проєкт «Видатні випускники», результати якого були використані під час святкування ювілею школи. Цей вид діяльності був спрямований на виховання почуття патріотизму та любові до малої батьківщини.

Програма «Абетка рідного краю» передбачає отримання підлітками основ еколого-краєзнавчих знань, які необхідні для прищеплення навичок розумного ставлення до історії та природи своєї малої батьківщини як умови комфортного проживання в природному та соціальному середовищі та фактора самореалізації.

Програма передбачає такі форми та методи роботи:

- практичні роботи;
- екскурсії історико-культурними пам'ятками;
- трудова діяльність на пришкільній території;
- екскурсії до історико-краєзнавчих музеїв;
- перегляд відеофільмів;
- проектно-дослідницька діяльність;
- надання екскурсійних послуг;
- поповнення експозиції шкільного музейного куточка новими експонатами.

Вивчення історії та культури рідного краю не лише розширює кругозір школярів, а й допомагає сформувати почуття причетності до історії. Дає можливість дітям і підліткам, які знають своє коріння, свої витоки, пізнати себе, сприймати культурну та історичну спадщину свого народу як історію та культуру своєї сім'ї, свого місця проживання, включені в контекст більш масштабної історії. Звернення до історії рідного краю важливе ще й тому, що сучасна система освіти не тільки має створити уявлення про загальнолюдські цінності культури, а й стати механізмом передачі етнокультури.

Матеріали місцевої історії мають велике значення не лише для вивчення історії свого краю, але й глибшого розуміння загальноісторичного процесу, дозволяють показати і пояснити учням загальне і особливе в історичних явищах. Крім того, краєзнавчий матеріал, посилює конкретність і наочність сприйняття учнями історичного процесу і надає виховний вплив. Коли вивчаємо знакові історичні події та показуємо, як вони відбувалися (проходили) на малій Батьківщині, це набуває особливого освітнього та

виховного значення. Ця робота цікава та захоплююча, тим більше що кожному вчителю, вихователю треба вивчати і добре знати історію свого краю, традиції та побут корінного населення, тим самим використовувати найбагатші історичні дані, які допомагають на конкретних образах ілюструвати та поглиблювати історичні знання учнів. Вважаємо, що це переконливий мотив для того, щоб краєзнавчий компонент включити до практики роботи всіх освітян с. Тупичева і Тупичівської громади.

Використання краєзнавчого матеріалу як ілюстрації, доповнення до основного матеріалу з вітчизняної історії дозволяє зробити історичну подію яскравішою, цікавішою, ближчою. Учні краще сприймають краєзнавчий матеріал, коли його подають у контексті вітчизняної чи всесвітньої історії. І сама історія стає ближчою, цікавішою, коли учні дізнаються про роль свого села в історії. Цей інтерес реалізується у творчій дослідницькій роботі учнів.

Дослідницька робота учнів дозволяє набути навички роботи в архіві, з першоджерелами, з додатковою літературою. Школярі навчаються проводити дослідження, брати та обробляти інтерв'ю, проводити соціологічні опитування тощо.

Історичне краєзнавство у шкільництві є одним із джерел збагачення учнів знаннями рідного краю, виховання любові до нього та формування громадянських понять та навичок. Воно розкриває учням зв'язок рідного краю, села з Україною, допомагає усвідомити нерозривний зв'язок, єдність історії кожного населеного пункту з історією, життям нашої країни, відчутти причетність до неї кожної родини та визнати своїм обов'язком, честю стати гідним спадкоємцем найкращих традицій рідного краю.

Реальність духовно-морального виховання така, що його «результат» важко зафіксувати. Не можна з упевненістю сказати, що існує певний пакет діагностичних методик, за допомогою яких об'єктивно і точно можна було визначити рівень сформованості духовно-моральних якостей особистості учня. На наш погляд, уявлення про рівень духовно-моральної та культурної вихованості людини може сформуватися шляхом безпосереднього тривалого

спілкування з нею, що охоплює різні етапи її життя та розвитку, а також за допомогою комплексного застосування різних методів вивчення, проєктивних і діагностичних методик. Крім цього, духовне та культурне виховання – процес динамічний, безперервний, який не припиняється протягом усього життя людини. Судити можна лише про його проміжні точки розвитку, але не про його кінцевий результат.

Незважаючи на це у сучасній психолого-педагогічній діагностиці існують методики, що використовуються для фіксування окремих якостей особистості, систем цінностей. учнів, які шляхом застосування різних методів (спостереження, вивчення продуктів діяльності тощо) дозволяють отримати уявлення про рівень духовно-моральної та культурної вихованості учнів на цей момент.

Отже, сучасний період розвитку і функціонування Тупичівського ліцею відображає рівень духовності та культури місцевих учнів. Багаторічний досвід навчального закладу доводить на його готовність ефективно забезпечувати формування у вихованців духовності, моральності та соціальної культури, що зрештою сприяє формуванню у випускників відповідальності за долю краю і країни, підвищення рівня консолідації суспільства для збереження духовних, моральних і культурних цінностей народу.

ВИСНОВКИ

Перша писемна згадка про с. Тупичів належить до 1526 р. Це повідомлення зустрічається в записах за 1874 рік. Про давнє походження населеного пункту свідчать давньоруські кургани і городище, які знаходяться довкола села. Вони вказують, що поселення Тупичів існувало ще до монголо-татарської навали на Київську Русь. Наприкінці XVII й по XIX ст. Тупичевом володіли представники козацької старшини Дуніни-Борковські, родина Свечиних. З останніми пов'язана історія села, коли воно почало активно змінюватися. Вони створили парк площею у три гектари, побудував великі конюшні, спиртовий завод, лікарню, нову церкву, яку було названо Покровською.

На початку XX ст., під час революційних подій, всі поміщицькі будівлі й спиртозавод були спалені, а майно пограбоване селянами. Найактивнішими прихильниками революційної боротьби в 1905 р. в с. Тупичеві були Н.А. Лисенко, І.М. Каменський, В.О. Лях, Л.Г. Харченко та інші. «Куркулі» чинили дикі розправи над селянами-бідняками, активними учасниками революційної боротьби (вбили і замучили 16 учасників повстання в селі).

Для села в роки Першої та Другої світових війн характерним був партизанський опір. За повоєнної відбудови відновлені лікарня, МТС, спиртозавод, електростанція на 65 КВГ, двоповерхова школа, їдальня, цегельний завод.

У 1980 р. було створено великий тваринницькій комплекс, комплекс механізації, зведено нову лікарню. У 1990-х рр. розформовано кардіологічний дитячий санаторій, хлібопекарню, сирцех, ковбасний цех, торфодільницю, лазню, будинок культури, ПМК-214, і комунальне господарство.

Село відоме в Україні та за її межами завдяки своїм землякам – тут народилися письменники П.О. Дорошко, З.М. Кац, В.М. Малець. За самовіддану працю 36 мешканців села нагороджені орденами і медалями.

Школу в с. Тупичеві заснувала Л.С. Свечина – дружина місцевого поміщика О.О. Свечина. Л.С. Свечина не могла лишатися осторонь від проблеми малограмотності (більше – її відсутності) селян та їх дітей, тому поставила собі за мету всіляко сприяти навчанню підростаючого покоління. Саме земська школа-училище в с. Тупичеві, відносно великому населеному пункті, як центральна ланка у системі освіти була базою у процесі становлення культури селянина, формувала культуру навчання, змінюючи у селянських дітей сприйняття життя та підвищуючи рівень їх потреб.

Поступово рівень освіти в місцевій школі змінювався. Зміст діяльності земської школи в с. Тупичеві визначався «Положеннями про початкові народні училища» від 1864 та 1874 рр. Згідно з цими документами, в церковнопарафіяльному навчальному закладі, викладалися Закон Божий (короткий катехизис та священна історія), читання за книгами цивільного та церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики та церковний спів. При цьому інші предмети, крім зазначених у документах, не могли бути введені до програми початкового народного училища.

У навчальному плані земської школи з 1897 р. змінився перелік предметів та його щотижневий погодинний розподіл, обов'язковий для кожного народного училища. Вчителі прагнули його розширити, розповідаючи учням матеріали з історії, географії та природознавства в курсі російської мови, не виділяючи їх в окремий предмет. У 90-х рр. ХХ ст. збільшується кількість навчальних годин на викладання світських предметів у школах.

З 1902 р. в земські школи починає вводитися чотирирічний курс навчання, з меншим домінуванням релігійного навчання та більшим centruванням на мирській практиці, тобто спостерігається збільшення кількості навчальних годин на викладання світських предметів. Це відбувається і в школі с. Тупичева. У земській школі прагнули, насамперед, закласти фундамент загальноосвітньої підготовки, освоєння учнями основ

наукових знань, прищеплювали елементи теоретичного мислення та формували світоглядні установки. Вона більшою мірою, ніж казенні, міністерські училища була зорієнтована на посилення розвиваючої ролі навчально-виховного процесу.

До Жовтневої революції в с. Тупичеві була початкова школа на 4 класи, де працювали 2 вчителі, більшість дітей школу не відвідували.

У 1919 р. в початковій школі с. Тупичева навчалось 20 учнів, у 1920–1921 рр. – 55 учнів: 36 хлопчиків та 19 дівчат; у 1923 р. – 183 учні. В 1925 р. почала працювати школа Лікнепу (ліквідація неписьменності – політично-освітня кампанія радянської влади), в якій навчалися 19 вихованців. Початкова школа з чотирирічним навчанням функціонувала в селі до 1928 р.

З 1 вересня 1928 р. школа переходить на семирічний термін навчання і в селі відкривають 5 клас.

У 1935 р. в с. Тупичеві було збудовано нову школу і відкрито 8 клас. Школа розміщувалася поряд із теперішньою двоповерховою будівлею. Працювали вже 28 вчителів. Вивчаючи вітчизняну історію, вчителі особливо велику увагу приділяли ролі земляків у справі визволення с. Тупичева, Чернігівської області й України від фашистських загарбників.

На початку 50-х рр. ХХ ст. освіта переходить до обов'язкової семирічної (1949) та середньої освіти (1952). та У школі глибше вивчалось питання історії України., підручник замінювався «робочою книгою». Із 1954–1955 навчального року всі учні початкових класів були включені до системи спільного навчання, що залишається незмінним і сьогодні. Значно покращилося за роки введення семирічної освіти у школі викладання мови, історії, математики та фізики.

9 липня 1954 р. Радою Міністрів СРСР була прийнята постанова «Про запровадження спільного навчання у школах Української РСР», згідно з якою процес навчання дівчат та хлопців відбувався разом (спільно).

24 грудня 1958 р. після широкого обговорення педагогічною громадськістю нового проекту реформи Верховна Рада СРСР ухвалила закон

«Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Стратегічні ідеї загальносоюзного закону покладені в основу «українського варіанту», затвердженого Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. Так, законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в УРСР» передбачалося введення замість обов'язкової восьмирічної освіти для дітей та підлітків від 7 до 15–16 років у сільських школах. Цей перехід планувалося розпочати з 1959–1960 навчального року та закінчити протягом трьох наступних років.

Молодша школа в с. Тупичеві з 1969 р. тривала три навчальні роки – з 1 по 3 класи. Далі до 7–8 класів учні здобували неповну середню освіту, а потім у 9 та 10 класах завершувалося навчання у середній школі. На початку 80-х рр. ХХ ст. початкові класи розширили до четвертого включно, але загальна тривалість шкільної освіти зберігалася – це було 10 років навчання. За свідченням очевидців, десятирічне навчання в Тупичеві було запроваджено в 2-й половині 1930-х рр. Тупичівська школа стала середньою школою і мала початковий (1–4 класи), неповний середній (5–7 класи) і середній (8–10 класи) рівні освіти.

В 1957–1958 рр. у Тупичівській школі в було відкрито вечірню та заочну школи, які функціонували до 1977 р., а згодом були переведені до м. Городні. У 1960-х рр. на базі навчального закладу був заснований табір праці та відпочинку, який проіснував до 1987 р.

Нині Тупичівська школа є комунальним закладом «Тупичівський ліцей», який розміщено в кількох приміщеннях. Ліцей має комп'ютерний клас, картинна галерея місцевих митців. Загалом виховання і навчання підростаючого покоління відбувається через призму духовно-культурного виховання особистості. Місія навчального закладу в сучасних реаліях – соціально вагома мета – полягає у підготовці молодого покоління до життя та успішної самореалізації у суспільстві, соціалізації особистості, трансляції культурної спадщини та цінностей українського народу, рідного краю. Основою реалізації ідей духовного і культурного виховання у контексті

залучення до національної культури та цінностей є предмети «Я у світі», «Суспільствознавство», «Етика», «Краєзнавство», предмети галузі «Література», «Мистецтво», які передбачені Типовою освітньою програмою, розробленою під керівництвом О.Я. Савченко.

Загалом багаторічний досвід Тупичівської школи доводить її готовність ефективно забезпечувати формування у вихованців духовної, моральної, культурної безпеки особистості, успішну соціалізацію учнів, що зрештою сприяє підвищенню у випускників відповідальності за долю краю і країни, підвищення рівня консолідації суспільства для збереження духовних, моральних і культурних цінностей народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александр Алексеевич Свечин (Некролог). *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 738. 14 марта. С. 1
2. Анатомія селянських повстань : Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченко : збірник документів та матеріалів. Чернігів : видавець Лозовий В.М., 2015. 358 с.
3. Березівська Л.Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х – перша половина 50-х рр. ХХ століття). *Освіта та педагогічна наука*. 2013. № 4. С. 59–66.
4. Березюк О.С. Тенденції формування етнокультурної компетентності особистості. Проблеми освіти : науково-методичний збірник. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Київ, 2015. № 85. Спецвипуск. С. 10–14.
5. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
6. Бех І.Д. Виховання особистості : Сходження до духовності. Київ : Либідь. 2006. 272 с.
7. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Навч. посібник. Київ : «Академвидав». 2012. 320 с.
8. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. Київ : Наукова думка, 1980. 155 с.
9. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, вихователів, молоді та батьків : в 2 ч. Полтава : Полтав. вісн., 1994. Т. 1. 192 с.
10. Введенский А. Рост грамотности среди населения Черниговской губернии. *Черниговское слово*. 1915. № 20. С. 3–4.
11. Ведмеденко Д.В. Моральні ідеали та ціннісні орієнтації у виховному процесі. *Морально-патріотичне виховання дітей та молоді* :

етнографічні засади. За заг. ред. члена-кореспондента АП Н України, кандидата пед. наук, заслуженого вчителя України П.В. Лосюка. Снятин, 2006. С. 40–43.

12. Вербицький Ф.М. Любов Сергіївна Свечина (Некролог). *Земський Сборник Черниговской губернии*. Чернигов. Типографія Губернського Земства. 1910. № 2. С. 147–148.

13. Відомості про село. Звідки ти родом. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/tupichev>

14. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів : Львівське педагогічне товариство імені Г. Ващенка. 1996. 238 с.

15. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. : дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999. 196 с.

16. Гончаренко М.С. Діагностичні підходи до визначення стану духовного і морального здоров'я особистості : навч. посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 156 с.

17. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Довідкове видання. Київ : Либідь, 1997. 375 с.

18. Горобець С. Земські школи Чернігівського району. 1868–1918. Книга 1. 1868-1880. Чернігів, 2005. 91 с.

19. Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 183 с.

20. Дедович Д. Проблеми освіти Чернігівщини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. на сторінках часопису «Радянська освіта». *Сіверянський літопис*. 2010. № 4-5. С. 165–170.

21. Державний архів Чернігівської області. Ф.140. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

22. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів : Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ ст.

1900–1917 рр. Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. 66 с.

23. Енциклопедична стаття. Поняття «Дух». Енциклопедія Сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-19618>.

24. Євсієнко М.І. Словник видатних імен Городянщини. Городня, 2002. 52 с.

25. Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства початку ХХ ст. (за спогадами М. Могилянського). *Сіверянський літопис*. 1999. № 4. С. 135–139.

26. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1971. 105 с.

27. Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2002. 184 с.

28. Зубов К.І. Магістерська робота з історії України «Участь О.О. Свечина у суспільно-політичному житті України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.». Чернігів, 2009 р. 92 с.

29. Зязюн І.А. Світоглядні пріоритети педагогіки. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. пр., у 2-х част., Ч-1. Редкол. : І.А. Зязюн (голова) та ін. Київ-Вінниця : ДОВ Вінниця, 2002. С. 10–16.

30. Інформація про заклад. Комунальний заклад «Тупичівський ліцей». URL:http://tupychivskazosh.cn.sch.in.ua/prozoristj_ta_informacijna_vidkritistj/informaciya_pro_zaklad.

31. Історична довідка. Тупичівська громада. Офіційний сайт Тупичівської сільської територіальної громади. URL: <https://tupychiv-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-00-44-43-07-03-2018>.

32. Косова М.О. Використання в освітньому процесі гуманно-особистісного підходу до учнів початкових класів. Крок у науку : *Збірник статей ІІІ Всеукраїнської наукової шкільної конференції 15–16 січня 2018 року*. Т. 2. Дніпро : ТОВ «Роял Принт», 2018. С. 280–284.

33. Котломанітова Г.О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) : дис... канд. наук : 13.00.01. 2007.
34. Котломанітова Г.О. Система релігійних виховних впливів у дорадянських навчально-виховних закладах. *Школа першого ступеня : теорія і практика* : Зб. наук. праць Переяслав-Хмельницького державного пед. ун-ту ім. Григорія Сковороди. Випуск 15–16. Тернопіль : Видавництво Астон, 2005. С. 170–175.
35. Кремінь В.Г. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія. Київ : Знання, 2005. 767 с.
36. Кудрик Л. Розвиток духовних компетентностей учнів і педагогів у сучасній системі освіти. Педагогічна думка. 2010. № 1. С. 63–71.
37. Культура. Енциклопедія Сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-51449>.
38. Кухарук О. Народна освіта на Чернігівщині в 60–70-ті рр. XIX ст. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. Випуск II. Чернігів, 1993. С. 38–42.
39. Левченко-Комісаренко Т.Л., Лопухіна Е.В., Підгайко В.Г. Православна енциклопедія. Миколаїв : Церковно-науковий центр «Православна енциклопедія», 2011. Т. XXV : «Іоанна діяння – Йосип Шумлянський». 752 с.
40. Лисенко І.В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2009. 238 с.
41. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні : Посібник для вчителя. Київ : ІСДО, 1994. 100 с.
42. Маркова О. Є., Шандра В. С. Чернігівська губернія. Енциклопедія історії України : Т. 10 : Т-Я / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2013. 688 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP>

[&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=uiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Chernihivska_huberniia.](#)

43. Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1998. 180 с.

44. Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні. *Сіверянський літопис*. 2003. № 4. С. 120–122.

45. Національно-культурна ідентичність підлітка : методика виховання. Методичні рекомендації / Журба К. О., Бех І. Д., Докукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М. Кропивницький : ІМЕКС-ЛТД, 2019. 94 с.

46. Нестеренко Л. Становлення початкової освіти в сільській місцевості в дореформений час (на прикладі Чернігівської губернії). *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. С. 80–86.

47. Нітченко А. Земства Чернігівщини у період революції 1917 року. *Сіверянський літопис*. 2001 № 4. С. 97–101.

48. Олійник Н.А. Освітня діяльність земств в Чернігівській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2008. 20 с.

49. Основні документи про школу : зб. док. / упоряд. Є.С. Березняк. Київ : Радянська школа, 1982. 399 с.

50. Отравенко О.В. Розвиток духовності школярів – необхідна потреба сьогодення. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* : зб. науков. праць за ред. проф. Єрмакова С.С. Харків : ХДАДМ (XXIII), 2007. № 11. С. 168–171.

51. Петренко І.М. Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні історії початкової церковної освіти другої половини XIX – початку XX століття (на прикладі Чернігівської губернії). *Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність*. Матеріали наук.-практ. конференції. 29 січня 2004 р. Черкаси, 2004. С. 140–145.

52. Петренко О.Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія. Рівне : РДГУ, 2010. 530 с.
53. Підласий І. Ідеали українського виховання. Рідна школа. 2000. № 4. С. 6–13.
54. Положення про групи подовженого перебування учнів при школах системи Міністерства освіти УРСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1957. № 2. С. 3–5.
55. Положення про початкові народні училища відомства Міністерства Народного Просвітництва (1864). Повні збори законів Російської імперії Зібрання друге. Т. XXXIX. Відділення друге. Друкарня II Відділення Власної Є. І. В. канцелярії, 1867. С. 613–618.
56. Про введення спільного навчання в школах Української РСР: Наказ Міністерства освіти УРСР № 332 від 16 липня 1954 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1954. № 15. С. 12–13.
57. Рахно О. Чернігівське губернське земство із питання освіти наприкінці XIX ст. *Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету* : збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Чернігів : Сіверянська думка, 2001. С. 66–69.
58. Русько О.М. За високу якість педагогічних кадрів. *Радянська школа*. 1957. № 8. С. 44–57.
59. Сапон В.М. Дещо із щоденника. Чернігів, 2011. 128 с.
60. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессии 1900 – 1909 гг. Т. 1. Чернигов : Типография Губернского Земства, 1912. 567 с.
61. Сіданіч І.Л., Кислашко О.П. Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи : монографія. Київ : Дорадо-Друк, 2012. 496 с.

62. Сіданіч І.Л. Збірник нормативно-правових документів і навчальних програм щодо запровадження предметів духовно-морального спрямування в систему освіти України : метод. посіб. для пед. прац. освіти / за заг. ред. О.Б. Жебровського. Київ : УМО НАПН України, 2012. 180 с.

63. Сіданіч І.Л. Теоретико-педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. / голов. ред. Г.П. Шевченко. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. Вип. 5 (58). С. 186–198.

64. Славута Г.О. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20–30-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1–2 (6–7). С. 244–252.

65. Славута Г.О. Атеїзація школи в період 20–30-х років ХХ ст. *Наукові записки психолого-педагогічного факультету* : Зб. наук. праць. Полтава, 1998. С. 60–64.

66. Славута Г.О. Про хибний підхід у навчанні та вихованні молоді. *Історія релігій в Україні* : Матеріали VIII Міжнародного круглого столу. Львів, 1998. С. 241–242.

67. Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. Ніжин, 2003. 88 с.

68. Сухомлинська О.В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. Рідна школа. 2010. № 3. С. 3–7.

69. Типові освітні програми КЗ «Тупичівський ліцей». URL : http://tupychivskazosh.cn.sch.in.ua/prozorstj_ta_informacijna_vidkritistj/osvitni_programi_scho_realizuyutjsya_v_zakladi.

70. Філософський словник соціальних термінів. Видання третє, доповнене. Харків : «Р. И. Ф.», 2005. 672 с. С. 134–136.

71. Фомін В.В. Актуалізація проблем індивідуального підходу в естетичному вихованні учнівської молоді (історико-педагогічний аспект). *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи* : зб. наук. пр. / Харк. нац.

пед. ун-т імені Г. С. Сковороди; редкол. : І. Ф. Прокопенко (голов. ред.) та ін. Харків : ХНПУ, 2012. Вип. 37. С. 173–180.

72. Хижняков В.М. Чернігівська старовина / підготов. до друку і вступ. ст. О.Б. Коваленка, А.Л. Курданова, О.Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. 352 с.

73. Чернігівські єпархіальні відомості. Чернігів 1874 рік. №3. 420 с.

74. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. 1006 с.

75. Шраг І.Л. Документи та матеріали. Упорядники : Шевченко В. М., Демченко Т.П., Онищенко В.І. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1997. 165 с.

76. Энциклопедический словарь / под ред. И.Е. Андреевского. Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С-Пб.). С-Пб. : Семеновская типография (И.А. Ефрона), 1900. Т. 29. 468 с.

ДОДАТКИ

(фотографії з приватного архіву авторки кваліфікаційної роботи)

Додаток А

Свято-Покровська церква, зведена з ініціативи О.О. Свечина

(сучасний вигляд)

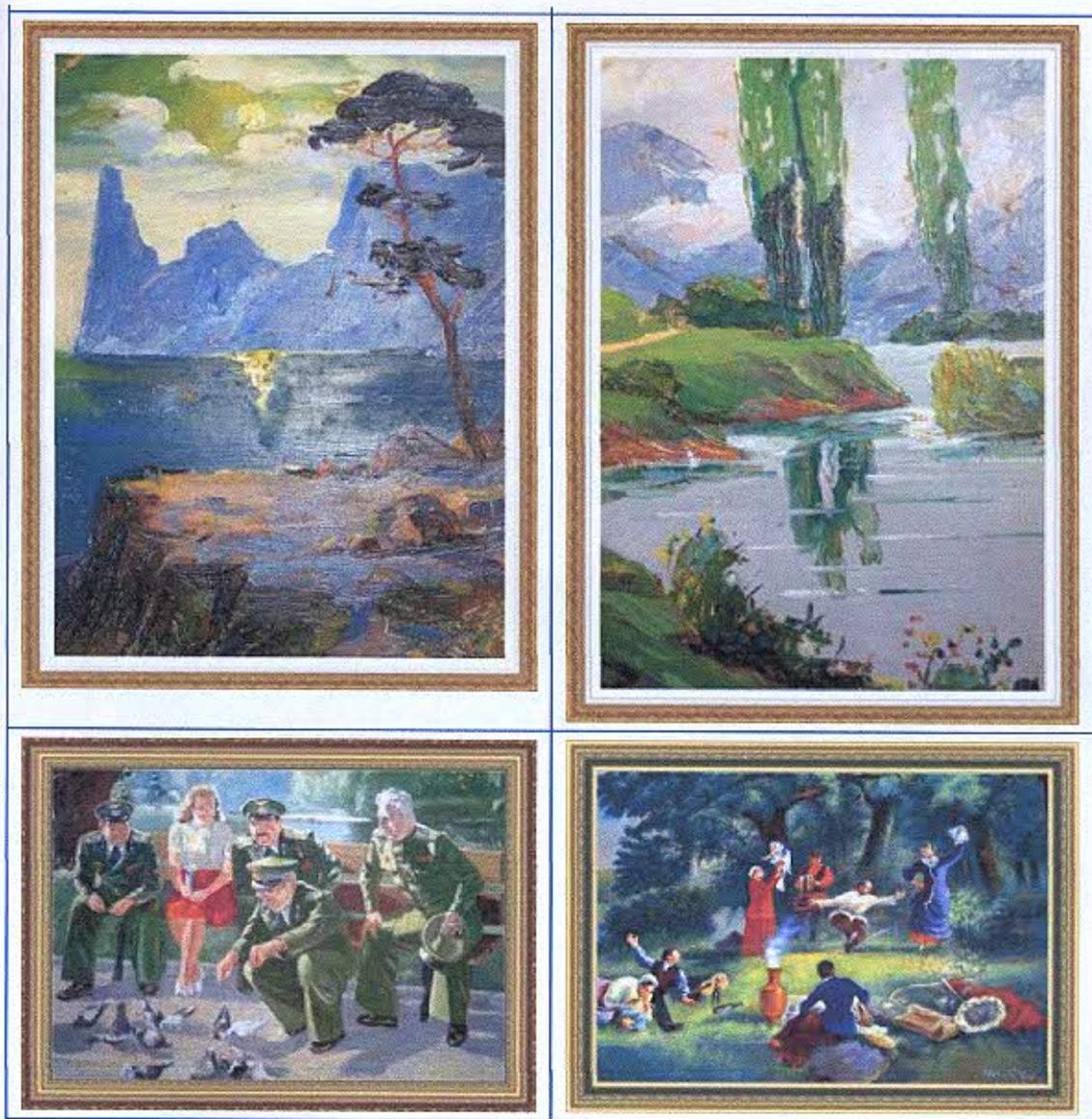

Додаток Б

Сучасний вигляд будівлі Тупичівської школи

Картини з картинної галереї в Тупичівському ліцеї

Додаток Д

Зразковий оркестр духових інструментів (керівник – О. А. Барташ)

Вихованці гуртка лісівників-дендрологів

